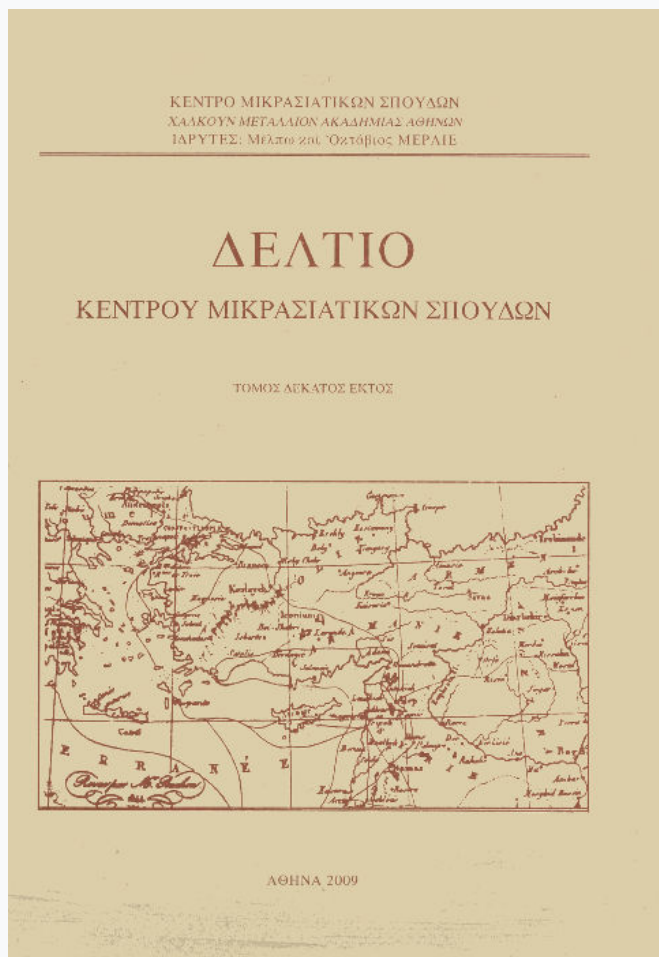

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 16 (2009)

Συνεχής η παρουσία του Ελληνισμού στο Μικρασιατικό Πόντο: Παράγοντες που συνέβαλλαν στην επιβίωσή του

Οδυσσέας Λαμψίδης

doi: [10.12681/deltiokms.3](https://doi.org/10.12681/deltiokms.3)

Copyright © 2015, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαμψίδης Ο. (2009). Συνεχής η παρουσία του Ελληνισμού στο Μικρασιατικό Πόντο: Παράγοντες που συνέβαλλαν στην επιβίωσή του. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 16, 25-54. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.3>

ΣΥΝΕΧΗΣ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΣΤΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟ ΠΟΝΤΟ
ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΣΥΝΕΒΑΛΛΑΝ ΣΤΗΝ ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΟΥ*

*Βιβλιογραφία***

Για γενική βιβλιογραφία σχετικά με τον Πόντο ως το 1940, βλ. Χρ. Μυρίδη, «Συμβολή εις την βιβλιογραφίαν του Πόντου», *Ἀρχεῖον Πόντου* 10 (1940) 197σ. Για την περίοδο των Μεγάλων Κομνηνῶν ὑπάρχει ἡ βιβλιογραφία τοῦ Α. Vasiliev, «The Empire of Trebizond in History and Literature», *Byz* 15 (1940-41), σσ. 316-377 καί, τελευταία, τῶν Ἀλέξη Γ. Κ. Σαββίδη - Στέλιου Λαμπάκη, *Γενική Βιβλιογραφία περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Πόντου καὶ τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας*, Ἀθήνα 1992. Συναγωγή βιβλιογραφίας, βλ. στὰ ἔργα: Μητροπολίτου Τραπεζούντος Χρυσάνθου, «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος», *Ἀρχεῖον Πόντου* 4-5 (1933)· Ἐ. Janssens, *Trebizonde*· W. Miller, *Trebizond, the Last Greek Empire*, London 1927 κ.ἄ. Για τὴν Τουρκοκρατία, βλ. τὴ συνοπτικὴ βιβλιογραφία σὸ τέλος κάθε ἐνότητος στὴ μελέτῃ Ὁδ. Λαμφίδη, «Ἡ Τουρκοκρατία στὸν Μικρασιατικὸ Πόντο 1463-1922», *Ἀρχεῖον Πόντου* 33 (1975-76), σσ. 115-208· 34 (1977-78), σσ. 57-76.

*Αναγράφουμε ἐδῶ μόνο βοηθήματα, ποὺ κατὰ κανόνα ἐκδόθηκαν μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ Μητροπολίτου Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία».

* Ἀναδημοσίευση τῆς ὁμιλίας τοῦ Ὁδυσσεᾶ Λαμφίδη κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ἀναγόρευσής του σὲ ἐπίτιμο διδάκτορα τῶν Τμημάτων Φιλολογίας καὶ Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, στίς 20 Μαΐου 1998. Βλ. Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Φιλοσοφικὴ Σχολή, *Πανεγυρισκοὶ Λόγοι*, ἀρ. 52: Ἀναγόρευση τοῦ βυζαντινολόγου Ὁδυσσεᾶ Λαμφίδη σὲ ἐπίτιμο διδάκτορα Φιλοσοφίας τῶν τμημάτων Φιλολογίας, καὶ Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας στίς 20 Μαΐου 1998, Ἰωάννινα 1998, σσ. 33-68.

** Οἱ σημειώσεις καὶ οἱ παραπομπές σὲ πηγές καὶ σὲ βοηθήματα παρατίθενται μετὰ τὴ μεγαλύτερη φειδῶ καὶ μόνο σὲ σημεῖα ὅπου κρίνονται ἀναγκαῖες.

Για τη γεωγραφική και ιστορική γενικά επισκόπηση της περιοχής του Πόντου, βλ. *Real-Encyclopädie* (Pauly-Wissowa-Kroll) Suppl. IX (1962) στα λήμματα Πόντος, Τραπεζοῦς κ.ά.: *Enciclopedia Italiana* στο λήμμα Ponto (ἀπὸ τὸν M. Rostovtzeff)· *Cambridge Ancient History*, IX, σσ. 211 κέξ. (ἀπὸ τὸν M. Rostovtzeff)· Ἑλληνική Ἑγκυκλοπαίδεια Πυρσὸς στα λήμματα Πόντος, Τραπεζοῦς κ.ά.· A. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, 2 τόμοι· J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, München 1827· τοῦ ἰδίου, *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Material zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, München 1844· É. Janssens, «Trébizonde», *Le Flambeau* 46 (1963), σσ. 234-253· W. Miller, *Trebizond*, ὁ.π.: Th. Reinach, *Mithridate Eupator*, Paris 1890· C. Roe-buck, *Ionian Trade and Colonization*, New York 1959· M. Rostovtzeff, «Die hellenistische Welt», *Gesellschaft und Wirtschaft* I, II, III (1955-56) (γερμανική μετάφραση τοῦ ἀγγλικοῦ ἔργου ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1941).

Βλ. γὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, ὅπου ὁ Πόντος, ἰδίως ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. καὶ ὕστερα, ἐμφανίζεται ἀρκετὰ συχνὰ στὰ πολεμικὰ γεγονότα, τὶς γενικὲς ἱστορίες τόσο στὴ σειρὰ *Cambridge* ὅσο καὶ στὴ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων *Presses Universitaires de France*. Εἰδικότερα ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴ σειρὰ: M. Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée*, Paris 1937 καὶ J. Carcopino, *La République romaine de 133 à 41 avant J.C.*, 1935 (νεότερες ἐκδόσεις τοῦ βιβλίου ἔγιναν καὶ μετὰ τὸ δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμο). Ὁ Ἱ. Παπασταύρου, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1967, περιγράφει πολὺ συνοπτικὰ τὰ γεγονότα ποὺ ἀναφέρονται στὸν ποντιακὸ χῶρο, δίνει ἐντούτοις ἀρκετὰ σαφὴ εἰκόνα τῆς ἐξελιξέως τους στὰ βορειοανατολικά καὶ ἀνατολικά σύνορα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Γὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, βλ. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 1ος τόμος, Paris-Bruges (ἀνατύπωση Amsterdam 1968)· ἐπίσης τὰ ἐγχειρίδια ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἰδίως: Hermann Bengston, *Griechische Geschichte*, München 1950· Helmut Berve, *Griechische Geschichte*, München ² 1951.

Γὰ τὴν ἱστορία καὶ γεωγραφία τοῦ Πόντου στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία, βλ. Τρ. Εὐαγγελίδη, *Ἱστορία τῆς Ποντικῆς Τραπεζοῦντος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (756 π.Χ.-1897)*, Ὁδησὸς 1898· Σ. Ἰωαννίδη, *Ἱστορία καὶ Στατιστικὴ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ ταύτην χώρας*, Κωνσταντινούπολις 1870· Π. Κοντογιάννη, *Γεωγραφία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθήναι 1921 (ἀνατύπωση 1995)· Δ. Η. Οἰκονομίδη, *Ὁ Πόντος καὶ τὰ δίκαια τοῦ ἐν αὐτῷ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήναι 1920· Ἀ. Παπαδοπούλου, *Ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀσιατικῆς Ἑλλάδος ἐθνικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐξεταζόμενος*, Ἀθήναι 1919· Κ. Παπαμιχαλοπούλου, *Περιήγησις εἰς τὸν Πόντον*, Ἀθήνησιν 1903· Χρ. Σαμουηλίδη, *Ἱστορία τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1986· Γ. Σκαλιέρη, *Λαοὶ καὶ φυλαὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθήναι 1922· στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου κεφάλαια.

Για την περίοδο μετά το 1880, βλ. Γ. Βαλαβάνη - Γ. Βιολάκη, *Σύγχρονος γενική ιστορία του Πόντου από το 1914-1923*, Αθήναι 1925· Ε. Πανλίδη, *Πώς και διατί έματαιώθη ή Δημοκρατία του Πόντου*; Αθήναι 1956· Κ. Fotiadis, *Die Islamisierung Kleinasiens und die Kryptochristen des Pontos*, Tübingen 1985· Κ. Φωτιάδης, *Οί έξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οί Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Θεσσαλονίκη 1997· Πηγές της ιστορίας του κρυπτοχριστιανικού προβλήματος, Θεσσαλονίκη 1997· Μητροπ. Χρυσάνθου, «Εκκλησία», Όδ. Λαμπρίδη, *Οί Έλληνες του Πόντου υπό τούς Τούρκους (1461-1922)*, Αθήναι 1957· «Η προβληματική της συγγραφής της ιστορίας του Ποντικού Έλληνισμού κατά την Τουρκοκρατίαν», *ΑΠ* 30 (1970), σσ. 3-12· «Μία νέα πηγή ιστορίας - Οί βιογραφικές αναμνήσεις του Μητροπ. Τραπεζούντος Χρυσάνθου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 11 (1995-1996), σσ. 239-267· «Η οικονομική ζωή του Πόντου μετά το 1880 και Έλληνες φορείς», *ΟΞεν* 15 (1999), σσ. 9-183.

Κυρίες και Κύριοι,

Η όμιλία που έχω την τιμή να παρουσιάσω σήμερα αποτελείται από δύο βασικά θέματα, όπως δείχνει και ό τίτλος :

- 1) *Συνεχής ή παρουσία του Έλληνισμού στο μικρασιατικό Πόντο.*
- 2) *Παράγοντες που συνέβαλαν στην επιβίωσή του.*

Θά προσπαθήσω να αναλύσω και να τεκμηριώσω όσο τό δυνατόν καλύτερα και ακριβέστερα, αλλά και βραχύτερα, τό κάθε θέμα.

Πρίν αρχίσω όμως θεωρώ αναγκαίο να καθορίσω τό γεωγραφικό χώρο, τόν όποιο θά προσεγγίζει κάθε τόσο ό λόγος.

Ό μικρασιατικός Πόντος¹, ένω στά βόρειά του βρέχεται από την άγρια και σκοτεινή θάλασσα, τόν Εϋξεινο Πόντο², στο νότο σχηματίζει χώρα

1. Έπισκόπηση της έννοιολογικής έκτάσεως του τοπωνυμίου Πόντος, βλ. στο έργο του Μητροπ. Χρυσάνθου, «Εκκλησία», σσ. 28-53, όπου εκτίθενται και τά συναφή πρός τόν όρο Πόντος θέματα. Βέβαια έκθεση του ίδιου θέματος κατά χρονικές περιόδους υπάρχει και στά έγχειρίδια Ιστορίας, αρχαίας, μεσαιωνικής (βυζαντινής, μεγαλοκομνηνικής) περιόδου και Τουρκοκρατίας. Βασικό ως άφετηρία είναι τό άρθρο *Pontos* του Chr. Dapou στην *Real-Encyclopädie*, ό.π., στήλ. 1055-1174.

2. Βλ. ανάμεσα σέ άλλα τά ακόλουθα χωρία αρχαίων συγγραφέων: Πινδάρου, *Νέμεα* 4,49 (έν Εϋξείνῳ πελάγει)· Ηροδότου I,6 (ές τόν Εϋξείνον καλεόμενον πόντον), I,72 (ές τόν Εϋξείνον πόντον), IV,38 (Πόντον), 46 (ό Πόντος ό Εϋξείνος)· Εϋριπίδης, *Ηρακλής Μαινόμενος* 410 (δι' Εϋξείνον), *Ιφιγένεια έν Ταύροις* 125 (πέτρας Εϋξείνου)· Στράβωνα II, 1,5 (μέχρι... της του Εϋξείνου παραλίας). Για τό

όρεινή και δυσπρόσιτη. Τὸν διαρρέουν μεγαλύτεροι ἢ μικρότεροι ποταμοί, πού, σχεδὸν ὅλοι, κατευθύνονται ἀπὸ νότο πρὸς βορρᾶ. Ἔτσι βουνά καὶ ποτάμια χωρίζουν ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ σὲ σχεδὸν παράλληλα τμήματα.

Ὁ Πόντος, ὁ γεωγραφικὸς αὐτὸς χώρος³ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐκτείνεται μετὰ τὸν 8ο αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἰδίως δυτικὰ τῆς Ἡράκλειας καὶ τῆς Σινώπης ὡς τὴν Ἀθῆνα καὶ τὸ Βατοῦμ (χρησιμοποιῶ μεταγενέστερα, ἀλλὰ γνωστά σὲ ὅλους, τοπωνύμια). Ἀποτελεῖ ἓνα γεωγραφικὰ ἀπὸ παντοῦ σχεδὸν κλειστὸ καὶ ἀπομονωμένο χωρὸ, πού δὲν ἐπιτρέπει τὴν εἰσέλαση κατὰ μάζες σὲ ξένους λαοὺς ἢ καὶ σὲ ἐχθροὺς ἐπιδρομεῖς.

ἔτυμον, βλ. H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, τόμ. Α' (1954), σ. 590 (λ. *Εὐξεινος Πόντος*), τόμ. Β' (1970), σσ. 578-579 (λ. *πόντος*)· Ἰ. Σταματάκος, *Λεξικὸν ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης*, Α' τόμ. (1949) (λ. *Εὐξεινος, πόντος*)· G. I. Bratianu, *La Mer Noire*, 1969, σσ. 43-45· Κ. Ἀμάντου, «Γεωγραφικὰ ὀνόματα. Μαύρη Θάλασσα», *ΕΕΒΣ* 28 (1958), σσ. 3-4 (= Κ. Ἀμάντου, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, 1964, σσ. 562-563)· Ὁδ. Λαμψίδη, «Εὐξεινος Πόντος - Μαύρη Θάλασσα», *ΟΞεν*, τεῦχ. 3 (1987), σσ. 9-10.

3. Εἰδικότερα τὴ γεωγραφικὴ διαμόρφωση τοῦ Πόντου ἐξαίρετα περιγράφει ὁ Τραπεζούντιος Βησσαρίων («εἰς Τραπεζοῦντα», πρῆγ. 12-17 [σσ. 30-41]). Γιὰ τὰ νεότερα χρόνια, βλ. Π. Τριανταφυλλίδη, *Ἡ ἐν Πόντῳ Ἑλληνικὴ φυλὴ, ἥτοι τὰ Ποντικά*, Ἀθῆναι 1866· Σ. Ἰωαννίδη, *Ἱστορία καὶ Στατιστικὴ Τραπεζοῦντος*, ὁ.π., καί, ἰδίως, Μητροστ. Χρυσάνθου, «Ἑκκλησία», σσ. 27-41 (ἂν καὶ περιορίζεται στὰ ὅρια τῆς διοικήσεως Τραπεζοῦντας), ὅπως καὶ τοὺς μελετητὲς τοῦ Πόντου Α. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine Monuments*, ὁ.π., πού ἔδωσαν περιγραφὰς ἐξαιρετικὰς, μὲ γεωγραφικὰ δεδομένα καὶ μὲ ἀρχετὴ ἀκριβεία· É. Janssens, *Trébizonde*, σσ. 7-22, εἰδικότερα, βλ. τοῦ ἰδίου, «Trébizonde», *Le Flambeau*, ὁ.π.: F. Hild, «Das byzantinische Straßensystem in Kappadokien», *Österr. Akad. d. Wissensch., Phil. hist. Kl., Denkschr.* 131, *Veröff. der Komm. für die Tab. Imp. Byz.* 2, 1977· G. Stratil-Sauer, «Verkehrsgeographische Bemerkungen zur Stadt Trapezunt im ostpontischen Gebiet», *AIJ* 29 (1968), σσ. 294-329. Τὸ ἄρθρο τοῦ Michael Kordosis, «The Road Network in Asia Minor and Armenia According to Edrisi (ed. Jaubert, IV 5, V5). The Stop of "Meldeni"», *Φιλῆλλιν. Studies in honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, σσ. 179-189, ἀναφέρεται λίγο στὴν ποντιακὴ περιοχὴ, ἐνῶ δίνει ἀναλυτικὰ τὰ συγκοινωνιακὰ συμπλέγματα ἰδίως τῆς Κεντρικῆς καὶ Νότιας Μικρᾶς Ἀσίας. (Βλ. σ. 188 χάριτι μὲ τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Edrisi τοπωνύμια.) Γιὰ τοὺς χάρτες παραπέμπουμε στὸν πάντα πολὺ χρήσιμο χάρτη τοῦ R. Kiepert καὶ σὲ ἐκεῖνον πού ἐξέδωσε τὸ Ἑλληνικὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1921. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἀπεικονίζει τὰ ὅρια τοῦ ποντιαρμενικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο ἔπρεπε, κατὰ τὶς ἀπόψεις τῶν συνέδρων στὴ Συνδιάσκεψη Εἰρήνης τοῦ 1919 καὶ ὕστερα, νὰ ἰδρυθεῖ. Οἱ δασυεῖροι σύγχρονοι αὐτοῖ χάρτες (ἐπανέκδοση ἀπὸ Ὁδ. Λαμψίδη - Ἰ. Ταῦρανίδη, *Οἱ οἰκισμοὶ τῶν Ἑλλήνων στὸ Μικρασιατικὸ Πόντο*, Ἀθῆνα 1989) θὰ βοηθήσουν στὴν ταύτιση τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς θέσεως τῶν οἰκισμῶν στὴν περιοχὴ

Ὁ Πόντος περιελάμβανε παράλια περιοχή με σχετικά μικρὴ ἔκταση, ποὺ στὸ μεγαλύτερο τμήμα της δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 50 χλμ. Στὸ τμήμα αὐτὸ πολὺ ἀπέδιδε στοὺς κατοίκους ἡ καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους, ἡ γεωργία. Εἶναι ὁ χώρος ποὺ ὀνομάζουμε *παράλιο* ἢ *πεδινὸ Πόντο*. Στὸ νότο ἐκτεινόταν ὁ ὀρεινὸς Πόντος, γεμάτος ὑψηλές, δυσπρόσιτες ὄροσειρές, πανύψηλα ὄρη καὶ ἀπόκρημνα φαράγγια. Ἰδιαίτερα στὸν ὀρεινὸ Πόντο ὑπῆρχαν μεταλλοφόρα κοιτάσματα⁴, τῶν ὁποίων ἡ ἐξόρυξη καὶ κατεργασία γινόταν καὶ στὰ ἀρχαῖα καὶ στὰ μεσαιωνικά καὶ στὰ νεότερα χρόνια.

Ὁ Πόντος, ποὺ εἶχε λιγοστὰ ἀσφαλῆ φυσικὰ λιμάνια γιὰ μεγάλα πλοῖα, ὅπως τῇ Σινώπῃ, ἐπικοινωνοῦσε με τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας με ἓναν πολὺ μακρὺ δρόμο πρὸς τὰ νότια, ποὺ ἀπὸ τῇ Σινώπῃ - Ἀμμοῦ ἔφθανε, περνώντας ἀπὸ τὴν Καππαδοκία (τὸ δρόμο αὐτὸ χρησιμοποῦσαν οἱ μετανάστες ἀπὸ τὴν Καππαδοκία στὸν Πόντο καὶ ἀντιστρόφως), μέχρι καὶ τὴν Κιλικία. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Πόντου μόνη καὶ σημαντικὴ διέξοδος ἦταν ὁ δρόμος Τραπεζούντας - Ἐρζερούμ (Θεοδοσιουπόλεως) πρὸς τὴν κεντρικὴ Ἀσία καὶ πρὸς τὴν Κίνα. Οἱ δρόμοι αὐτοί, στὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς διαδρομῆς τους, ἦταν βατοὶ μικρὸ μόνο διάστημα τοῦ ἔτους. Ἡ πορεία ἦταν περίπου ὁμαλὴ στὸν παράλιο πεδινὸ Πόντο, ἀλλὰ στὸν ὀρεινὸ περνοῦσε μέσα καὶ ἐπάνω ἀπὸ ψηλὰ καὶ χιονισμένα βουνὰ τῆς νοτιοανατολικῆς ὀρεινῆς χώρας. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορικῶν καραβανῶν ἦταν δυνατὴ μόνο στὸ τέλος τῆς ἀνοιξέως ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ θέρους. Οὔτε ὑπῆρχαν ὁμως σημαντικοὶ βατοὶ δρόμοι ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, ποὺ νὰ συνδέουν ἅμεσα καὶ ἱκανοποιητικὰ τὶς διάφορες παραλιακὲς περιοχὲς καὶ οἰκισμοὺς τοῦ Πόντου⁵.

τοῦ Πόντου. Ὡς γνωστόν, πολλοὶ οἰκισμοὶ στὴ διαδρομῇ τοῦ χρόνου ἔχουν ἀλλάξει καὶ θέσι καὶ ὄνομα. Τὴν ἔκταση καὶ τοὺς οἰκισμοὺς τοῦ Πόντου στὴν περίοδο τῶν Μιθριδατῶν ἐξετάζουν οἱ Eckart Olshausen und Joseph Biller, *Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches*. Teil 1. *Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithradatiden*, Wiesbaden 1984, στὴ σειρά *Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*. Τὴ μελέτῃ συνοδεύει καὶ χάρτης τοῦ Πόντου με τοὺς τότε οἰκισμοὺς.

4. Χαρὰ Λιουδάκη-Κυπραίου, *Μεταλλεῖα τῆς Μικρασίας καὶ τοῦ Πόντου*. Ἡ συμβολὴ τους στὴν ἐπιβίωση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1982· βλ. καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία.

5. Ἀλλωστε οὔτε καὶ σήμερα ὑπάρχει σημαντικὸς παραλιακὸς δρόμος ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ ταξιδιωτῆς, ἐὰν δὲν ταξιδεύουν με πλοῖο, ὀφείλουν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη νὰ προχωρήσουν πρὸς Ἀγκυρὰ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς Τραπεζοῦντα.

Αυτή λοιπόν η γεωγραφική ιδιοσυστασία του Πόντου έπαιξε τεράστιο ρόλο στην ιστορία και στον πολιτισμό του ελληνικού πληθυσμού που τον κατοίκησε. Άσκησε μεγάλη επίδραση, και γενικά αλλά και σε πολλές λεπτομέρειες, στο χαρακτήρα και στη δραστηριότητά του.

Ἡ ἀρχαιολογική και ιστορική έρευνα ⁶ (ανάμεσά τους οί ιστορικοί E. Minns ⁷ και M. Rostovzeff ⁸) σήμερα ὅλο και περισσότερο παραδέχεται ὅτι Ἑλληνες κίόλας τὸν 11ο αἰ. π.Χ. εἶχαν εἰσχωρήσει ⁹ ἀπὸ τὸ Βόσπορο στὸν Εὐξείνιο Πόντο, τὸν εἶχαν διαπλεύσει και εἶχαν σταθμεύσει στὶς βόρειες ἀκτὲς του. Ἡ ἀποψη ὅμως αὐτὴ δὲν ὑπονοεῖ και ἐγκατάσταση τῶν Ἑλλήνων στὶς περιοχὲς αὐτές. Ὡστόσο ὁμόφωνα ἡ παράδοση και – με μικρὲς χρονολογικὲς ἀποκλίσεις – ἡ έρευνα χρονολογοῦν τὴν ἀρχὴ τῆς ἰδρύσεως τῶν ἐλληνικῶν ἀποικιῶν στὸ μικρασιατικὸ παράλιο Πόντο στὸν 8ο αἰ. π.Χ. ¹⁰

Ὁ ἀποικισμὸς ¹¹ αὐτὸς τῆς περιοχῆς συνεχιζεται ἔως και τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους: Ἡ Μίλητος ἀποικίζει τὴ Σινώπη, ἡ Σινώπη τὴν Τραπεζοῦντα ¹² και ὑστερότερα ἰδρύεται, ὡς και τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, σειρά ὁλόκληρη ἀποικιῶν. Θυμίζω τίς πιὸ γνωστὲς και πιὸ παράλιες πόλεις: Ἀθῆναι, Τραπεζοῦς, Ἐρμιόνασσα, Κερασσοῦς, Κοτύωρον ἢ Κοτύωρα, Ἀμισός, Φαρνάκεια ἢ Φαρνακία, Σινώπη, Ἀβώνου τεῖχος, Ἡράκλεια τοῦ Πόντου.

6. Βλ. R. Drews, «The Earliest Greek Settlement on the Black Sea», *Journal of Hellenic Studies* 96 (1976), σσ. 18-31, ὅπου ἐκτίθενται τὰ προβλήματα τῶν φιλολογικῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἰδρυση τῶν ἐλληνικῶν ἀποικιῶν στὸ μικρασιατικὸ Πόντο. Μιὰ καλὴ σύνθεση γιὰ τὰ ἴδια προβλήματα προσφέρει και ἡ 3η ἐκδοση τοῦ J. Boardman, *The Greeks Overseas*, 1980, σσ. 238-256.

7. E. Minns, *Scythian and Greeks in South Russia*, Cambridge 1913.

8. M. Rostovzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford 1922.

9. R. Carpenter, «The Greek Penetration of the Black Sea», *American Journal of Archaeology* 52 (1948), σσ. 1-10· B. W. Labaree, «How the Greeks Sailed into the Black Sea», *American Journal of Archaeology* 61 (1957), σσ. 29-33.

10. Τὸ μελέτημα τοῦ R. Drews, ὁ.π., διερευνᾷ τὴν εἰσπλευση και ἐγκατάσταση τῶν Ἑλλήνων στὰ παράλια τοῦ Εὐξείνιου Πόντου με βάση τὰ φιλολογικὰ κείμενα, ὅπου και παρουσιάζεται ἐν συντομίᾳ ἡ ἱστορία τῆς σχετικῆς έρευνας.

11. Βησσαρίωνος «εἰς Τραπεζοῦντα», σσ. 24, 15-27, 26· M. Sakellariou, *La migration grecque en Ionie*, Athènes 1958· M. Σακελλαρίου, «Ὁ ἀποικιακὸς Ἑλληνισμὸς», *ΙΕΕ Β'* (1971), σσ. 270-275· N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien*, 1983· Ὁδ. Λαμψίδη, «Ἱδρυση ἀποικιῶν - Ἴωνικὴ επίδραση και ποντιακὴ διάλεκτος», *ΟΞεν* 6 (Ἀπρ.-Ἰούν. 1988), σσ. 11-16.

12. Ὡς ἔτος ἰδρύσεως παραδίδεται γιὰ τὴν Τραπεζοῦντα τὸ 756, γιὰ τὴ Σινώπη (δεύτερος ἀποικισμὸς) τὸ 631 και γιὰ τὴν Ἀμισὸ τὸ 560 π.Χ.

Οί περισσότεροι ἄποικοι τῶν πόλεων αὐτῶν ἦταν Ἴωνες. Τεκμήριο ἡ λαλιά ¹³ πού μιλοῦσαν καί πού μέχρι σήμερα ζεῖ μεταξύ τῶν Ἑλλήνων Ποντίων, πού ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία τὸ 1922-23. Πράγματι ἡ διάλεκτος αὐτὴ διατήρησε μέχρι σήμερα ζωντανὰ μερικὰ κύρια ἰωνικά χαρακτηριστικά, ὅπως τὴν προφορά τοῦ *η* ὡς *ε*, π.χ. *κόρη* - *κόρε*, *πηγάδιν* - *πεγάδιν*, *ζηλεύω* - *ζελεύω* καί ἀκόμα σ' ἀντί *τ* : *σέφτελον* - *τεῦτλον*, καί τὸ ἀρνητικό οὐ, οὐκ ἀντὶ τοῦ δέν: *ἄ' ἔχω*.

Ἡ θέσις ὅπου ἰδρύθηκαν οἱ ἐλληνικὲς ἀποικίες – στὰ παράλια καί στὴν ἀρχὴ τοῦ δρόμου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ἢ ἐπάνω στοῦ δρόμο αὐτοῦ – ὑποδήλωνε ὅτι σκοπὸς τῆς ἰδρύσεώς τους ἦταν νὰ ἀποτελέσουν οἱ πόλεις αὐτὲς κέντρα ἐμπορίου καί ἀνταλλαγῆς προϊόντων ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνες κατοίκους τους, στοὺς λαοὺς τῆς ποντιακῆς περιοχῆς καί σὲ ἐκείνους τῶν παρευξείνιων περιοχῶν καί τῶν πέραν καί νοτίως τῆς Προποντίδας Ἑλλήνων ¹⁴.

Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς ἰδρύσεώς τους οἱ πόλεις-ἀποικίες, νησίδες μέσα στὸν ἄλλοεθνὴ βαρβαρικὸ κόσμο, ἔπρεπε γιὰ νὰ ὑπάρξουν καί νὰ ἐπιβιώσουν, νὰ ἀγωνίζονται συνεχῶς, εἴτε μὲ τὴ δύναμη καί τὴν ὑπεροχὴ τῶν ἐξελιγμένων πολεμικῶν ὅπλων εἴτε καί μὲ τὴν αἵγλη καί τὴν ἀνωτερότητα τοῦ πολιτισμοῦ τους. Ἐναργὴ εἰκόνα τῆς ζωῆς αὐτῆς τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων τὸν 4ο αἰ. π.Χ. – καί ιδιαίτερα τοῦ ἀδιάκοπου πολεμικοῦ ἀγῶνα ὑπάρξεως – καταγράφει, ἀπὸ προσωπικὴ ἐμπειρία, ὁ Ξενοφῶν στὴν *Κύρου Ἀνάβαση*. Οἱ Μῆριοι τοῦ Ξενοφῶντα εἶχαν οἱ ἴδιοι γνωρίσει τὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων καί εἶχαν πάρει μέρος στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν βαρβάρων (βλ. καί σημ. 34).

Οἱ ἀποικίες λοιπὸν ἔζησαν – μέχρι τὴν ἐνσωμάτωσή τους στοῦ μεταγενέστερο κράτος τοῦ Πόντου, τῶν Μιθριδατῶν – ὄχι μόνο τυπικὰ ἐλεύθερες καί αὐτόνομες, μολονότι ἡ ἱστορία τους προγενέστερα εἶχε συνδυασθεῖ μὲ τὴν ἱστορία τῆς ὅλης Μικρᾶς Ἀσίας καί τῶν κρατῶν καί λαῶν (Ἀσσυρίων καί ιδιαίτερα Περσῶν καί Μήδων), πού κυριαρχοῦσαν καί ἐκεῖ καί στὶς ποντιακὲς περιοχάς. Στὰ χρόνια τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καί μεταγενέστερα οἱ ἐλληνικὲς πόλεις τοῦ Πόντου μένουν σχεδὸν στοῦ περιθώριου τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν διαφόρων ἡγεμόνων.

13. Γιὰ τὴν ποντιακὴ διάλεκτο, βλ. Ἀνθίμου Παπαδοπούλου, «Χαρακτηριστικὰ τῆς Ποντικῆς Διαλέκτου», *ΑΠ* 18 (1953), σσ. 83-93· Δ. Τομπαΐδη, *Ἡ Ποντιακὴ Διάλεκτος*, Ἀθήνα 1988, σσ. 25-27 καί 30-31· Od. Lampsidis, «Un dialecte qui se meurt : Le dialecte grec du Pont-Euxin (Asie Mineure)», *ΑΠ* 23 (1959), σσ. 199-205.

14. Βλ. C. Roebuck, *Ionian Trade*, ὁ.π., σσ. 116-130· Ὁδ. Λαμπρίδη, *Ἡ ἔμπορικὴ σημασία τῆς Ποντικῆς Τραπεζοῦντος*, Ἀθήνα 1963, σ. 39, σημ. 26.

Ἀπὸ τίς ἀρχές περίπου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἂν καὶ πάλι τυπικὰ ἐλευθέρως καὶ αὐτόνομες, ἐνσωματώνονται στὸ κράτος τῶν Μιθριδιδῶν. Μάλιστα ὁ Μιθριδίδης ΣΤ' ἢ Εὐπάτωρ¹⁵ (121-63 π.Χ.) κατέστησε προσωρινὴ πρωτεύουσα του διαδοχικὰ τὴν Τραπεζοῦντα¹⁶ καὶ τὴ Σινώπη. Ὁ ἀνεπιτυχὴς ἀγώνας του κατὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους στάθηκε ἡ τελευταία σοβαρὴ προσπάθεια τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς ἐναντίον τῶν ἀλλεπάλληλων ρωμαϊκῶν ἐκστρατειῶν στὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικά ἐδάφη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἐναντίον τοῦ ρωμαϊκοῦ ἐπεκτατισμοῦ.

Ἐλευθέρως καὶ αὐτόνομες τυπικὰ ὑπῆρξαν καὶ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐπικράτηση, ὅταν, οἰκονομικὰ, οἱ ἑλληνικὲς πόλεις τοῦ Πόντου ἀκμαίζουν¹⁷ χάρις στὸ ἐμπόριο καὶ στὴν ἐξόρυξη καὶ κατεργασία μεταλλοφόρων κοιτασμάτων τοῦ ὀρεινοῦ Πόντου¹⁸.

Ἡ στρατηγικὴ τῆς Ρώμης μέσα στὸ οἰκουμενικὸ Ρωμαϊκὸ κράτος – ὅπου οἱ ἑλληνικὲς πόλεις δὲν ἀντιμετωπίζουν πιά ἐπιθέσεις ἀπὸ γειτονικοὺς πληθυσμοὺς – χρησιμοποιοῖ ὅλο τὸν ποντιακὸ χῶρο¹⁹ γιὰ τίς ἀμυντι-

15. Th. Reinach, *Mithridate Eupator*, δ.π.

16. Τὴν Τραπεζοῦντα κατέλαβε ὁ Πομπήιος τὸ 64 π.Χ. Γιὰ τὸ ζήτημα ἂν ἡ κατάληψη ἐγίνε ὕστερα ἀπὸ πολεμικὴ ἐνέργεια ἢ ὄχι, βλ. ἀνάλυση τοῦ Π. Μώραλη, «Ἡ ἀνάλωτος Τραπεζοῦς», *ΑΠ* 20 (1955), σσ. 256-266. Ὁ Βησσαρίων στὸ λόγο του γράφει ὅτι ἀπὸ τὴν κατάληψη αὐτὴ πέρασαν 1500 χρόνια. Ἔτσι καὶ ἐμεῖς χρονολογήσαμε τὴ συγγραφὴ τοῦ λόγου στὰ 1436-37· βλ. Od. Lampsidis, «Datierung des *Ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος* von Kardinal Bessarion», *BZ* 48 (1955), σσ. 291-292. Ὁ Π. Μώραλης στὸ ὀλιγοσέλιδο μελέτημά του σχολιάζει «τὸ ἀνάλωτον» τῆς Τραπεζοῦντας, πού ὁ Ἱ. Εὐγενικός (βλ. Ὁδ. Λαμψίδη, «Ἰωάννου Εὐγενικοῦ *Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος* (Χρονολόγησις καὶ ἔκδοσις)», *ΑΠ* 20 (1955), σσ. 3-39) καὶ ὁ Βησσαρίων ἀναφέρουν στοὺς ἐγκωμιαστικοὺς λόγους γιὰ τὴν πόλιν τῆς Τραπεζοῦντας. Παραδέχεται ὅτι τὸ 64 π.Χ. ἡ πόλιν Τραπεζοῦντα ἐγίνε ρωμαϊκὴ ὄχι μετὰ ἀπὸ πολεμικὲς ἐνέργειες ἀλλὰ κατόπιν συμφωνίας. Προβάλλει ὁμως μαρτυρίες, σύμφωνα μὲ τίς ὁποῖες τὴν Τραπεζοῦντα κυρίευσαν ὁποσδήποτε τὸ 255 π.Χ. οἱ Βοράνοι καὶ τὸ 1071-1074 οἱ μουσουλμάνοι Σελτζοῦκοι μετὰ τὴ νίκη στὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ τὸ 1071. Βλ. καὶ τὸ δικό μας σχολιασμὸ γιὰ τὴν κατάληψη αὐτὴ πιὸ κάτω, σημ. 39.

17. Τὸ ἐπιβεβαιώνουν καὶ Λατίνοι συγγραφεῖς ἀνάμεσα σὲ ἄλλους: ὁ γεωγράφος Pomponius Mela (χρόνιο ἀκμῆς του 37-54) ἀναφέρει τίς πόλεις Κερασσοῦντα καὶ Τραπεζοῦντα ὡς ἐξαιρετικὰ ἐπιφανεῖς (*De Chronographia*, Lipsiae 1880, I, 19) καὶ ὁ Πλίνιος (23/24-79) μνημονεύει τὴν Τραπεζοῦντα ὡς πόλιν ἐλευθέραν (*Historiae naturae*, VI, 4).

18. Βλ. Χ. Λιουδάκη-Κυπραίου, *Μεταλλεῖα*, δ.π.

19. Ὁδ. Λαμψίδης, «Ἀνατολικὸς Πόντος - στρατηγικὸς χῶρος» (ἀνακοίνωση στὸ Συμπόσιο «Ἡ Βυζαντινὴ Μικρὰ Ἀσία (IV-XI)», Ἀθήνα, Μάιος 1997), *Πρακτικά*, Ἀθήνα 1998, σσ. 173-177.

κὲς ἡ ἐπιθετικὲς τῆς ἐπιχειρήσεις στὴν περιοχή τῆς σημαντικῆς διόδου ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ βορειοανατολικά μικρασιατικά σύνορα πρὸς τὸν Καύκασο ἢ τὴν Κασπία. Ἡ διόδος αὕτη, τὸ πολὺ εὐρὺ αὐτὸ φαράγγι, εἶχε ὡς ὅρια: δυτικά τὸν Ἀνατολικὸ Πόντο καὶ ἀνατολικά τὴν περιοχή τῆς δυτικῆς ἀρχαίας Ἀρμενίας.

Ἦταν μία φυσικὴ διόδος πρὸς τὸ νότο. Τὴν ἀκολουθοῦσαν ὅσοι ἤθελαν νὰ πορευτοῦν ἀπὸ τὸν παρευξείνιο, σχεδὸν παραλιακό, δρόμο δυτικά τοῦ Καυκάσου προχωρώντας πρὸς τὴ Θεοδοσιούπολη - Ἐρζερούμ καὶ νοτιότερα. Ἐπίσης τὴν ἀκολουθοῦσαν καὶ ὅσοι ἀπὸ τὸ δρόμο ἀνατολικά τοῦ Καυκάσου περνοῦσαν τὸ πέρασμα τοῦ Τερμπέντ, ἔκαμπταν λίγο δυτικά καὶ νότια καὶ κατευθύνονταν πάλι, μέσα ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Θεοδοσιουπόλεως, πρὸς τὴ δυτικὴ καὶ νότια Μικρὰ Ἀσία. Τὴν τελευταία αὕτη διαδρομὴ πορεύονταν καὶ ὅσοι προέρχονταν ἀπὸ τὴν περιοχή νοτίως τῆς Κασπίας καὶ βορείως τῆς Περσίας.

Ἰκανὸς νὰ σταματήσει καὶ νὰ ἐξουδετερώσει τέτοιες ἐπιδρομικὲς κινήσεις ἦταν μόνον ὁποῖος διέθετε δυνάμεις καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τῆς διόδου. Βέβαια οἱ δυνάμεις στὰ ἀνατολικά τῆς διόδου μποροῦσαν νὰ μὴν ἀνῆκουν σ' αὐτὸν τὸν ἴδιον ἀλλὰ σὲ συμμάχους καὶ σὲ φίλιες χώρες.

Εἶχε λοιπὸν ἀποκτήσει στρατηγικὴ σημασία ὁ Πόντος καὶ ιδιαίτερα ὁ Ἀνατολικός, σὲ συνδυασμὸ καὶ σὲ σύνδεση μὲ τὴν Ἀρμενία καὶ μὲ τὰ ἄλλα «βαρβαρικά» κρατίδια στὰ νότια τοῦ Καυκάσου. Ἐτοί οἱ Ρωμαῖοι, καὶ μεταγενέστερα οἱ Βυζαντινοί, προσπαθοῦν νὰ ἐλέγχουν τὰ κράτη τῆς περιοχῆς τοῦ Καυκάσου (Λαζική, Γεωργία, κυρίως Ἀρμενία) γιὰ νὰ ματαιώσουν ἢ νὰ ἀποτρέψουν κάθε εἰσβολὴ ἢ ἀπειλή.

Ἀπὸ τότε ἡ περιοχή τοῦ Πόντου, καὶ ἰδίως ὁ Ἀνατολικὸς Πόντος, θὰ χρησιμεύει ὡς χῶρος γιὰ τὴν τελικὴ ὀργάνωση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς Ρώμης (καὶ μεταγενέστερα τοῦ Βυζαντίου) καὶ τῶν ἐπιχειρήσεων μὲ σκοπὸ τὴν ἀπόκρουση ἐπιδρομῶν στὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικά μικρασιατικά σύνορα τοῦ κράτους.

Τὸ 1436-37 ὁ Πόντιος βυζαντινὸς συγγραφέας Βησσαρίων (1403-1472), στὸ ἐγκώμιο γιὰ τὴ γενέτειρά του πόλη τὴν Τραπεζοῦντα²⁰, μὲ πρότυπο τὸν ἀντίστοιχο λόγο τοῦ ρήτορα Λιβάνιου γιὰ τὴν Ἀντιόχεια, ἐννοεῖ χωρὶς ἀμφιβολία ὀλόκληρὴ τὴν ποντιακὴν περιοχή, ὅταν διαγράφει τὸ χαρακτηριστὴ, τὴν ἰστορικὴ πορεία τῆς πόλεως Τραπεζοῦντας²¹.

20. Βησσαρίωνος «εἰς Τραπεζοῦντα».

21. Βησσαρίωνος «εἰς Τραπεζοῦντα», σ. 23,22-31.

Στό λόγο του επιγραμματικά καθορίζει τη στρατηγική θέση και αποστολή της Τραπεζούντας, του Πόντου, κατά τη μεσαιωνική περίοδο, όταν ο Πόντος ήταν συνενωμένος με τις δυνάμεις του βυζαντινού κράτους. Γράφει λοιπόν (σ. 53,19-21): *Αὐτὴ τε γὰρ καθ' αὐτὴν ἄμαχος ἦν καὶ ἀήττητος οἷς ἡγωνίζετο, μηδενὸς συμμαχοῦντος, τῷ τ' ἐκ Βυζαντίου καὶ Ρωμαίων στρατῷ κατὰ Περσῶν ἐνοχλοῦντων αὐτοῖς...* καὶ σημειώνει τη σημασία που εἶχε ὁ Πόντος γιὰ τὸν πόλεμο τοῦ Βυζαντίου κατὰ τῶν Περσῶν (53,23-26): *... παραδεικνύσα καὶ τρόπους πολέμων καὶ τόπων εἰσόδους καὶ διόδους δυσχωριῶν, ὧν ἀκριβέστερον αὐτὴ πάντων πεπείρατο, ὥς ἂν τοῖς τε βαρβάροις ὁμορὸς οὔσα καὶ τὸν πρὸς αὐτοὺς πόλεμον πάλαι γεγυμνασμένη.*

Κύριος στόχος τῶν Ρωμαίων (ὅπως καὶ τῶν Βυζαντινῶν) πάντοτε θὰ εἶναι τουλάχιστον ὁ ἐλεγχος τῆς φυσικῆς αὐτῆς διόδου, ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸν Καύκασο νοτιότερα πρὸς Θεοδοσιούπολη καὶ Ἀμίδα. Ἦταν ἡ νοτιτὴ συνοριακὴ γραμμὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους (ἀλλὰ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ)²². Γιατὶ ὁ ἐχθρὸς ἀπὸ τῆς διόδου αὐτῆς εὐκόλα θὰ μποροῦσε νὰ εἰσχωρήσει στὰ νότια καὶ νοτιοανατολικά ἐδάφη τοῦ κράτους.

Ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορες, ποὺ εἶχαν ἄμεσο σύνδεσμο μὲ τὴ στρατηγικὴ περιοχὴ τοῦ Πόντου, ἀναφέρω²³: τὸ Νέρωνα (54-68), ποὺ ἐπέτυχε ἐν μέρει νὰ ἐλέγχεται ἡ Ἀρμενία ἀπὸ τὴ Ρώμη· ἀργότερα τὸν Τραϊανὸ (98-117), ποὺ κατέστησε τὴν Ἀρμενία ἐπαρχία τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους· τὸν

22. Βλ. Ἰ. Καραγιαννόπουλου, *Χάρται προῖμου βυζαντινῆς περιόδου 324-565*, Θεσσαλονίκη 1978· *Χάρται μέσης βυζαντινῆς περιόδου 565-1081*, Θεσσαλονίκη 1976· ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἔχει μιὰ εἰκόνα τῶν ἀνατολικῶν συνόρων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἂν συμβουλευθεῖ τοὺς χάρτες: 6 γιὰ τὸ 395 μ.Χ., 12 γιὰ τὸ 527 μ.Χ., 28 γιὰ τὸ 565 μ.Χ. καὶ 1 γιὰ τὰ χρόνια 568-626. Βλ. ἐπίσης E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, ὁ.π., στὸ τέλος τοῦ τόμου Notes et Cartes.

23. Βλ. Ἰ. Παπασταυροῦ, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, 1967, σ. 190 γιὰ τὸ Νέρωνα καὶ σσ. 201-202 γιὰ τὸν Τραϊανόν. Γιὰ τὸν Ἀδριανόν, βλ. Ἀρριανὸς *Περὶ πλόντος Εὐξείνου Πόντου* (ἐκδόση R. Hercher, Λιβρία 1885). Ὁ Ἀρριανὸς στὸ ἔργο του προσφωνεῖ τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανόν καὶ ἀναφέρεται στὰ ἔργα ποὺ ὁ αὐτοκράτορας κατασκεύασε στὴν Τραπεζούντα καὶ ποὺ ἐνίσχυναν τὴ σημαντικὴ θέση τῆς στὸν Εὐξείνιο Πόντο (βλ. καὶ Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σσ. 49-50). Στὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζούντας εἶχε τὴν ἑδρα τῆς ἡ πρώτης ρωμαϊκῆς λεγεῶν (legio prima Pontica), ἀπὸ τότε ποὺ ἡ ποντιακὴ περιοχὴ εἶχε προσαρτηθεῖ στὸ ρωμαϊκὸ κράτος. Ἡ στρατιωτικὴ αὐτὴ παρουσία μαρτυρεῖται ἕως καὶ τὰ χρόνια Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565). Ἦταν μιὰ ἐνδειξὴ τῆς σημασίας ποὺ εἶχε ἡ πόλη τῆς Τραπεζούντας ὥς τὸ πιὸ σημαντικό λιμάνι στὸν Εὐξείνιο καὶ ὥς ἀφετηρία τοῦ δρόμου τῶν καραβανῶν, ποὺ ὁδηγοῦσε στὶς περιοχὰς πέρα ἀπὸ τὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικά σύνορα τοῦ κράτους, πρὸς τὴν Ἀσία. Βλ. Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σ. 455.

Ἀδριανό (117-138), πού, στό πλαίσιο τῆς στρατηγικῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους γιά τὰ ἀνατολικά καί βορειοανατολικά σύνορα, χορήγησε τὰ μέσα, ὥστε νά γίνουν ἔργα στήν περιοχή τοῦ Πόντου, καί ἰδιαίτερα στήν πόλη καί στό λιμάνι τῆς Τραπεζοῦντας. Εἶναι ἄλλωστε γνωστό ὅτι οἱ κίνδυνοι στά ἀνατολικά σύνορα ὑποχρέωσαν τὸ ρωμαϊκό κράτος σὸ διαχωρισμό του σέ ἀνατολικό καί δυτικό στὰ χρόνια τοῦ Βαλεριανοῦ (253-260) καί, ἀκόμα περισσότερο, στὰ χρόνια τοῦ Διοκλητιανοῦ (285-305).

Στὴ βυζαντινὴ περίοδο καί πάλι ἡ δίοδος στάθηκε ἀπαραίτητη καί σημαντικὴ γιά τὴν ἀσφάλεια τῶν βορειοανατολικῶν συνόρων τοῦ κράτους. Ὁ σχεδιασμός τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Βυζαντίου γιά τὴν ἀπόκρουση ἐπιδρομῶν ἢ καί τὴν κατανίκηση ἐχθρικῶν ἐνεργειῶν συντελεῖται πάντοτε μὲ προωθημένη βάση ἐξοριμῆσεως καί ἐπιθέσεως τὸν Ἀνατολικό Πόντο, ἀλλὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ χῶρο τῆς Λαζικῆς ἢ καί ἄλλων περιοχῶν τοῦ νοτίου Καυκάσου. Βλέπουμε λοιπὸν τοὺς Βυζαντινοὺς νά ἀκολουθοῦν, καί μάλιστα νά διευρύνουν, τὶς στρατηγικὲς ἐνέργειες τῶν Ρωμαίων, ἐφαρμόζοντας μιὰ στρατηγικὴ πού ἐπανεμφανίζεται, ὁλοκληρωμένη ὁμως, στὴ σύγχρονή μας ἐποχή, δηλαδή τὴ στρατηγικὴ τῆς ἐμμέσου προσελάσεως. Ἦταν ἡ ἐπίθεση κατὰ τοῦ ἀντιπάλου μέσα στὰ δικά του ἐδάφη ὑποχρεώνοντάς τον ἔτσι νά ἀποσύρει τὶς προωθημένες ἀλλὰ καί καταπονημένες δυνάμεις του ἀπὸ τὰ καταληφθέντα ἐδάφη. Τόσο ὁ Ἰουστινιανὸς καί ὁ Ἡράκλειος ὅσο καί οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας θὰ προσπαθοῦν νά ἐξασφαλίζουν τὸ κράτος τους ἕως τὴν παραδοσιακὴ ρωμαϊκὴ συνοριακὴ γραμμὴ καί νά θεμελιώνουν τὴν ἀσφάλεια αὐτὴ μὲ τὴ βοήθεια τῶν γειτονικῶν λαῶν στὰ ἀνατολικά τοῦ Πόντου. Αὐτὰ γίνονται ἕως καί τὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (1071).

Καί τώρα τὸ πρῶτο θέμα :

Συνεχὴς ἡ παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ μικρασιατικὸ Πόντο ἀπὸ τὴν ἐκεῖ ἐγκατάστασή του ἕως καί τὴν ἀποχώρησή του.

Βέβαια δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφισβήτηση, ἀπὸ κανένα ἐχέφρονα, ὅτι Ἕλληνες ἀποίκισαν τὴ βόρεια παραλιακὴ περιοχή τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἕλληνες ἦταν οἱ ἀποικοὶ καί ἑλληνικὲς διατηρήθηκαν οἱ πόλεις-ἀποικίες ἕως τὸ 1461, ἐνῶ καί μεταγενέστερα ὁ Ἑλληνισμὸς ἐξακολουθοῦσε ἀδιάκοπα νά ζεῖ σ' αὐτές.

Οἱ πηγὲς τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια ἕως σήμερα καί τὰ

βοηθήματα που αναφέρονται σ' αυτήν επιμαρτυρούν και βεβαιώνουν τη διαπίστωση αυτή. Καταγράφουμε τις μαρτυρίες δύο μόνο συγγραφέων:

“Όλο τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα, τὸ ἐγκώμιο γὰ τὴν πόλιν τῆς Τραπεζοῦντας, διατρέχει μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἰδέες του: “Ἕλληνες ἵδρυσαν τὴν πόλιν-ἀποικία Τραπεζοῦντα. Καὶ αὐτὴ παρέμεινε ἡ ἴδια ὅπως ὅταν ἰδρῦθηκε, χωρὶς νὰ ἀλλάξει καθόλου, παρὰ τὶς περιπέτειες καὶ τὶς θύελλες ποὺ συνάντησε στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Γράφει ὁ Βησσαρίων²⁴:

4. ... Ταυτηνὴ δὲ τὴν ἡμετέραν, ὥσπερ τινὶ θεΐᾳ μοῖρᾳ συστάσαν ὡς ἀληθῶς καὶ θεῶν ἀνδρῶν ἔργον γεγεννημένην, ἐνδιδόντος θεοῦ, οὐ χρόνου πλῆθος ἡμαῦρωσεν, οὐκ ἡμβλυνεν ὁ τοσοῦτος αἰὼν, οὐχ αἰ κυβεῖται τῆς τύχης, οὐ τὸ τῶν πραγμάτων ἀνώμαλον καὶ ὅπως οὖν ἔσχον λυμῖνασθαι, ἀλλ' ἅπαξ τὸ εἶναι λαχοῦσα καὶ ὑπὲρ τὰ μέτρα τῆς τῶν ὄντων φιλονεικεῖ φύσεως, ἀρξαμένη μὲν ἔξ ὅτου σχεδὸν ἐπέδωκαν Ἕλληνες, εἴξασα δὲ οὐδέπω τῷ χρόνῳ καὶ ταῖς ἐκείθεν μυρίαις μεταβολαῖς, ἀλλ' ἦν τε καὶ ἔστιν ἡμῖν ἡ αὕτη ὡς ἂν χθές τε καὶ πρότερον συναφισμένη, κακῶν ἀπαθὴς καὶ τῶν τοῦ βίου κυμάτων ἀνώτερος...

Αὐτὰ γράφει ὁ Βησσαρίων τὸ 1436-37. “Υστερα ἀπὸ σχεδὸν τέσσερις αἰῶνες ὁ Γερμανὸς ἐρευνητὴς καὶ ἱστοριοδίφης J. Ph. Fallmerayer, ποὺ ἀμφισβήτησε τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ἑλληνικὴ καταγωγή τῶν κατοίκων τοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους, γράφει ὥστόσο γιὰ τὴν Τραπεζοῦντα καὶ τὴν περιοχή²⁵:

Ἡ ἀρχαιότατη Ἑλλάδα καὶ οἱ ἀρχαιότατες ἑλληνικὲς [...] πόλεις δὲν πρέπει συνεπῶς νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν Πελοπόννησο οὔτε στὴν Ἀθήνα ἢ στὴ Δωρὶδα, ἀλλὰ στὶς κοιλάδες τοῦ Κανκάσου καὶ στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τοῦ Εὐξείνου Πόντου.

Καὶ συνεχίζει:

Ἐδῶ ἡ παράλια Τραπεζοῦς ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ πρόωμες ἐγκαταστάσεις τοῦ ἀρχαίου πελασγικοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ὁ Βυζαντινὸς Εὐγενικός²⁶ καὶ ὁ Τραπεζοῦντιος Βησσαρίων λένε μιὰ μεγάλη ἀλήθεια,

24. Βησσαρίωνος «εἰς Τραπεζοῦντα», σ. 23,22-31.

25. *Geschichte*, σσ. 2-3. Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Fallmerayer παραπέμπω μόνο στὴ μελέτη τοῦ Herbert Seidler, «Jakob Philipp Fallmerayers geistige Entwicklung», *Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wissensch., Phil.-hist. Kl., Neue Folge*, Heft 26, München 1947 καὶ G. Veloudis, «J. Ph. Fallmerayer und die Entstehung des Neugriechischen Historismus», *Südost-Forschungen* 29 (1970), σσ. 43-90.

26. Ὁδ. Λαμψίδης, «Ἰ. Εὐγενικοῦ Ἑκφρασις», σ. 25,1-2: Τραπεζοῦς ἡ πόλις,

ὅταν τὴν ἀποκαλοῦν τὴν πιὸ ἀρχαία καὶ πιὸ διάσημη πόλη τῆς (ὅπως τὴν ἐννοοῦν οἱ Ἕλληνες) Ἀνατολῆς.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Fallmerayer στὰ 1827 ἔχει καὶ πρέπει νὰ ἔχει τόσο πιὸ μεγάλο κύρος ὅσο πιὸ ἀπόλυτη ὑπῆρξε ἡ ἀμφισβήτησή του γιὰ τὴν καταγωγή τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐλλαδικοῦ κράτους.

Καμιά πηγή καὶ κανένας ἱστορικός δὲν ἀμφισβήτησε, ὅσο γνωρίζω, τὴν ἀδιάκοπη παρουσία καὶ δράση τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου στὴν ποντιακὴ περιοχή ἕως καὶ τὴν ἀποχώρησή του.

Στὸ μεσαιωνικὸ Πόντο ἡ παρουσία καὶ ἡ δράση τοῦ ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι, κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς καὶ χρονογράφους, συνεχής. Κατὰ τὴν Τουρκοκρατία πάλι οἱ Ὀθωμανοὶ ἀποδέχονται, εἴτε ὕστερα ἀπὸ πόλεμο εἴτε ὕστερα ἀπὸ συμφωνίες, τοὺς Ἕλληνες ραγιάδες, τοὺς ρούμ, ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦσαν. Τέλος τὸ ὀθωμανικὸ-τουρκικὸ κράτος τὸ 1912 ὑπολόγιζε τὴν ἐλληνικὴ μειονότητα στὴν περιοχή τῆς Τραπεζούντας γύρω στὶς 700.000, ὅταν παραχωροῦσε ἑπτὰ μειονοτικὲς βουλευτικὲς ἔδρες, σύμφωνα μὲ τὴν ἀναλογία ἑνὸς βουλευτῆς σὲ 100.000 Ἕλληνες κατοίκους.

πόλεις ἀρχαιοτάτη καὶ τῶν γε ἐν τῇ ἐφά πασῶν ἀρίστη. Ὁ Fallmerayer ἐγνώριζε καὶ τοὺς δύο ἐγκωμιστικoὺς λόγους γιὰ τὴν πόλη τῆς Τραπεζούντας, ἀπὸ τοὺς κώδικες ποὺ τοὺς περιείχαν. Μάλιστα, ὅπως ἐδῶ, χρησιμοποιεῖ τὶς πληροφορίες καὶ τοῦ Εὐγενικοῦ καὶ τοῦ Βησσαρίωνα. Στὴν ἐκδοσή μας τῆς «Ἐκφράσεως» τοῦ Εὐγενικοῦ (εἰσαγωγή, σσ. 20-22) παραθέτουμε παράλληλα χωρία ἀπὸ τὴν «Ἐκφραση» καὶ ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα, τὰ ὁποῖα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ Ἰ. Εὐγενικός κατὰ πᾶσαν πιθανότητα γινώριζε τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα. Ὡστόσο ἡ ὁμοιότητα ὀρισμένων χωρίων καὶ στὰ δύο κείμενα δὲν πειθιστικάζει τὸν ἐρευνητὴ νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ἀποψη ὅτι κατὰ τὴ συγγραφὴ τῆς «Ἐκφράσεως» ὁ Εὐγενικός χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα. Κατὰ τὴν ἀποψή μας τὰ κοινὰ χωρία προέρχονται μᾶλλον ἀπὸ τὸ κοινὸ πρότυπο τῶν ρητοροδιδασκάλων γιὰ ἐγκώμιο, ἐκφραση πόλεως. Σχεδὸν τὸ σύνολο ἀπὸ τὰ ἑντεκα σημειούμενα στὴ μελέτη μας χωρία ἀναφέρεται στὸν κανόνα γιὰ τὴ συγγραφὴ ἐκφράσεως πόλεως ἢ τόπου. Στὸ πιὸ πάνυ χωρίο τοῦ Εὐγενικοῦ μπορεῖ νὰ ἀντιπαρατεθεῖ ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα («εἰς Τραπεζοῦντα», δ.π.) τὸ χωρίο 23,9-24,6 (*Ἡ γὰρ δὴ πόλις ἡμῖν γεγένηται μὲν οὐκ οὐσα, γενομένη δ' οὐκ ἀπεγένετο, τὸ μὲν πάσαις σχοῦσαι κοινόν, τὸ δ' οὐ πάνυ πολλὰς. Τῶν γὰρ ἐκ τοῦ παντός αἰῶνος συνοικισθεισῶν αἱ μὲν, οὐδ' αὐτὸ τοῦτο συνοικισθεῖσαι καλῶς, εἰς ὃ ἦσαν ἀνέδραμον αὐθις, ὡς μὴδὲ τὴν ἀρχὴν γεγονῆναι, αἱ δέ, καὶ τύχης ἀγαθῆς ἀπολαύσασαι καί...*), τὸ ὁποῖο τείνει νὰ ἀποδείξει – ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁλόκληρος ὁ λόγος – ὅτι ἡ Τραπεζοῦντα ὑπερέχει ὀλων τῶν ἄλλων πόλεων ἀπὸ τὰ ἀρχαιοτάτα χρόνια ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Βησσαρίωνα. Δὲν ὑπάρχει ὁμως χωρίο ποῦ νὰ δείχνει τὴν ἐξάρτηση τοῦ ἐνὸς ἔργου ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Θά ἤθελα νά ἀναφέρω ἐδῶ καί μιὰ ὁμολογία-μαρτυρία ἐνὸς Τούρκου ἐπισημοῦ γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῆς περιοχῆς τῆς Τραπεζούντας καί, γενικότερα, τοῦ Πόντου. Στὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο ὁ Τούρκος βαλῆς, τίς τελευταῖες ὥρες τῆς παραμονῆς του στὴν Τραπεζούντα πρὶν τὴν κατάληψή της ἀπὸ τοὺς Ρώσους, κάλεσε τὸ μητροπολίτη Χρυσάνθο στὴν οἰκία του – παρόντες ἦταν καί οἱ ἄλλοι ἐπίσημοι ἀντιπρόσωποι τοῦ νεοτουρκικοῦ κομิตάτου – καί τοῦ ἀνακοίνωσε: (Μεταφέρω ὅπως τὰ ἔχει ἀποτυπώσει ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος στὶς *Βιογραφικὲς Ἀναμνήσεις* του²⁷):

Ἀπὸ Ἑλληνας παρελάβομεν τὴν Τραπεζοῦντα εἰς τοὺς Ἑλληνας καὶ τὴν παραδίδομεν²⁸.

Ἀνάλογα μίλησε καί ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Κεντρικοῦ Κομιτάτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἀλῆ Ριζᾶ ἐφένδης. Καί περατώνει ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος τὴν περιγραφή του:

Ἡ στιγμή ἦτο ὁμολογουμένως πολὺ συγκινητική. Ἐξω ἐβασίλευε νύξ καὶ σκότος βαθύ.

Γιὰ μᾶς ὁμως ὑπάρχει μιὰ ἀκόμη ἀναμφισβήτητη μαρτυρία τῆς συνεχοῦς παρουσίας τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν περιοχή. Εἶναι ἡ διάλεκτος, ἡ ὁποία χωρὶς διακοπὴ ἦταν ἡ λαλιὰ τοῦ ἐκεῖ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ²⁹. Καί παρέμεινε ὄργανο ἐπικοινωνίας, ἀκόμα καί ὅταν πληθυσμοὶ ἑλληνικοὶ στὸν ποντιακὸ χῶρο, κάτω ἀπὸ δυσχερεῖς περιστάσεις, ἔπαιναν νά ἀνῆκουν στὸ ἐθνικὸ σύνολο τῆς καταγωγῆς ἢ καί τῆς θρησκευτικῆς τους πίστεως. Εἶναι π.χ. οἱ πληθυσμοὶ τοῦ Ὁφεως, πὺν συγχράτησαν καὶ μιλοῦσαν τὴ διάλεκτο μετὰ τὸν ἐκμνησυλμανισμό τους τὸ 17ο αἰ. καὶ πὺν μιλοῦν τὴ διάλεκτο ἀκόμα καὶ τώρα³⁰.

27. *Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις* τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος 1881-1949, Ἀθῆναι 1970 (ἐπιμέλεια Γεωργίου Ν. Τασοῦδη) (ἐδῶ σσ. 126-127). Τὴν ἀποψη αὐτὴ τοῦ Τούρκου βαλῆ γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῆς περιοχῆς ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος μὲ ικανοποίηση καί, θά λέγαμε, μὲ κάποια αὐταρέσκεια, σημειώνει στὶς *Ἀναμνήσεις*, ἐνῶ στὴν «Ἐκκλησία» (σσ. 762-763) παραθέτει σὲ μετάφραση τὸ ἔγγραφο, μὲ τὸ ὅποιο ὁ βαλῆς μεταβίβαζε τὴ διοίκηση τοῦ βιλαετίου στὴν προσωρινὴ κυβέρνησις μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν μητροπολίτη Χρυσάνθο.

28. Ἀσφαλῶς ὑπονοοῦσε τὴν παράδοση τῆς πόλεως καί τῆς περιοχῆς τῆς Τραπεζούντας τὸ 1461 ἀπὸ τὸν τελευταῖο Μεγάλο Κομνηνὸ Δαβὶδ στὸν Ὁθωμανὸ σουλτάνο Μεχμέτ Β'.

29. Od. Lampsidis, «Continuité de langue, continuité ethnographique chez les Grecs du Pont-Euxin (Asie-Mineure)», *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists* (1964), σσ. 1125-1128.

30. Παραπέμπουμε σὲ ἄρθρο τῆς Margarita Poutouridou, «The Of Valley and the Coming of Islam, The Case of the Greek Speaking Muslims», πὺν ὑποβλήθηκε σὸ

Τὸ δεύτερο θέμα :

Παράγοντες πού συνέβαλαν στην ἐπιβίωση καὶ διάσωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στοὺς 28 αἰῶνες τῆς ζωῆς του στὸ μικρασιατικὸ Πόντο.

Στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἡ γεωγραφικὴ ἐπιστήμη, πού συνεργαζόταν μὲ τὴν ἱστορία γιὰ τὴ σύνθεση τῆς πορείας τῶν λαῶν, εἶχε μίᾶ αἰφνίδια καὶ ἀπτότομη ἔξαρση.

Ὁ Αὐστριακὸς καθηγητὴς Fr. Ratzel³¹ τὸ 1882 καὶ ὕστερα, τόνιζε ὅτι ὁ χῶρος ὁ γεωγραφικὸς καὶ τὰ συναρτώμενα μὲ αὐτὸν στοιχεῖα διαμορφώνουν κατὰ κύριο λόγο τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ ἑνὸς λαοῦ. Μάλιστα ὁ προγενέστερός του ἱστορικὸς J. Michelet (1798-1874) ἔγραφε :

*Δόστε μου, κύριοι, τὸ χάρτη μιᾶς χώρας καὶ τὰ λοιπὰ γεωγραφικά της στοιχεῖα καὶ μπορῶ ἐκ τῶν προτέρων νὰ σᾶς πῶ ποίος θὰ εἶναι ὁ λαὸς πού θὰ ζήσει σ' αὐτὴν τὴ χώρα καὶ ποίος θὰ εἶναι ὁ πολιτισμὸς του*³².

Ἀλλὰ τίθεται τὸ ἐρώτημα: Πῶς ὅμως τότε καὶ γιατί ὁ ἴδιος αὐτὸς γεωγραφικὸς χῶρος δὲν ἐπηρέασε ἐξίσου ἀποφασιστικὰ τοὺς προγενέστερους καὶ μεταγενέστερους τοῦ ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ «βάρβαρους» πληθυσμούς, πού ζοῦσαν στὴν ἴδια γεωγραφικὴ ἔκταση, τὴν ποντιακὴ, ἀλλ' ὅμως δὲν μετέτρεψαν, ὅπως οἱ Ἕλληνες, τὴν ἀρχικὴ πολιτειακὴ, πολιτικὴ, κοινωνικοοικονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ δομὴ στοῦ χῶρου τοῦ Πόντου;

Ἀντιμέτωπη λοιπὸν μὲ παρόμοιες ἐνστάσεις ἡ θεωρία τοῦ Fr. Ratzel πολὺ σωστὰ τροποποιήθηκε τὸν 20ὸ αἰ.³³ Οἱ ἐρευνητές, ἱστορικοὶ καὶ ἀνθρωπογεωγράφοι, ἀσφαλῶς δέχονταν τὴν ἐπιρροὴ τοῦ γεωγραφικοῦ παράγοντα.

Department of Near Eastern Studies at Princeton (διαθέτουμε τὸ δακτυλογραφημένο ἄρθρο χάρις στῇ φιλόφρονᾳ προσφορᾷ τῆς κ. Ποντουρίδου)· στοῦ Μητροπ. Χρυσάνθου, *Ἀναμνήσεις*, σ. 160, καὶ «Ἐκκλησία», σσ. 708-709, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἐξιλαμισθέντες κάτοικοι τοῦ Ὁφεως τὸ 1917 ζήτησαν νὰ ἐπανέλθουν στὴν παλαιὰ τους θρησκεία, ἀλλ' ὁ τότε μητροπολίτης Χρυσάνθος παρέπεμψε τὴν ὑπόθεσι αὐτὴ σὲ εὐθετότερο χρόνο.

31. Fr. Ratzel, *Politische Geographie*, München-Berlin² 1903 καὶ *Anthropogeographie*, τόμ. 1ος, 3η ἐκδ., Στουτγάρδη 1909· τόμ. 2ος, 2η ἐκδ., Στουτγάρδη 1912.

32. Βλ. L. Febvre, *La terre et l'évolution humaine*, Paris³ 1949, σ. 12.

33. Γιὰ τίς ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς θεωρίας τοῦ Fr. Ratzel, βλ. L. Febvre, *ὁ.π.*, κεφ. I, III, «L'erreur de Ratzel»· IV, «La géographie humaine héritière de l'histoire», σσ. 58-67 καὶ VI, «Une géographie humaine modeste», σσ. 73-79.

“Όμως για την εξέλιξη της ιστορίας και του πολιτισμού ενός λαού εύλογα προβάλλουν, ανάμεσα σε άλλα, ως στοιχείο αποφασιστικό και τον ανθρώπινο τύπο που αντιπροσωπεύεται από το λαό αυτό. Η εγκατάσταση και η δράση των Ελλήνων στο χώρο του Πόντου είναι μια επαλήθευση της τροποποιημένης αυτής θεωρίας.

Με βάση τη γεωγραφική θέση και διαμόρφωση της ποντιακής περιοχής μπορούμε να εκτιμήσουμε την επίδραση που άσκησε ο γεωγραφικός παράγοντας στη διαδρομή της ιστορίας και πόσο πολύ ευνόησε τον ελληνικό πληθυσμό που την κατοικούσε.

‘Ανατολικά της ποντιακής περιοχής δεν υπήρχε είσοδος σ’ αυτήν παρά μόνο από το δρόμο των καραβανιών, που ξεκινούσε από το Έρζερούμ. Και ο δρόμος αυτός ήταν δύσβατος και άβατος τους πιο πολλούς μήνες του χρόνου σε σύνολα και όχι βέβαια σε μεμονωμένα άτομα. ‘Ο κάθε επιδρομέας, που ήθελε να αποκτήσει πλούτο από πολεμική επιδρομή στο κράτος που κατείχε τη Μικρά ‘Ασία, προτιμούσε βέβαια να πορευθεί προς το νότο και να εισχωρήσει στα εκεί μικρασιατικά και πολύ πιο πλούσια εδάφη και όχι να διακινδυνεύει τη ζωή του και την ασφάλειά του στο δρόμο των καραβανιών. ‘Υπενθυμίζω τους πολυποίκιλους κινδύνους που διέτρεξαν οι στρατιώτες του Ξενοφώντα μετά τη μάχη στα Κούναξα το 401 π.Χ. και κατά την πορεία τους μέσα από τα «βαρβαρικά» φύλα προς την Τραπεζούντα³⁴.

α) Μεσαιωνική περίοδος (βυζαντινή και περίοδος των Μεγάλων Κομνηνών)

‘Ο ποντιακός χώρος έμεινε έως το 1461 μακριά από έχθρική κατοχή και από καταστρεπτικές για τον πληθυσμό έχθρικές επιδρομές χάρη στα ιδιαίτερα γνωρίσματά του, τη γεωγραφική σύσταση και ιδιομορφία του:

Στο έσωτερικό της ή ποντιακή περιοχή δεν είχε, όπως είπαμε, σημαντικούς δρόμους για την επικοινωνία ανθρώπων και την ανταλλαγή αγαθών ούτε και ήταν εύκολη ή μετάβαση από το ένα τμήμα της περιοχής στο άλλο³⁵. ‘Ετσι ο ποντιακός χώρος, ακριβώς εξαιτίας της ελλείψεως δρόμων επικοινωνίας³⁶, απέτρεπε και αποσοβούσε την εισβολή και την εγκατάσταση ξένων λαών, που θα πορεύονταν στους δύο αυτούς δρόμους.

34. Ξενοφώντος *‘Ανάβασις*, Βιβλίο IV, όπου περιγράφεται η πορεία των Μυρίων έως την πόλη της Τραπεζούντας. Βλ. P. Masqueray, Xenophon *Anabasis*, (έκδοση Belles Lettres), τόμ. II, 1961.

35. Βλ. πιο πάνω, σσ. 28-29.

36. ‘Ο παλαιός ιστορικός της Τραπεζούντας και της περιοχής της Σάββας

Καί οἱ Ρωμαῖοι καί οἱ Βυζαντινοὶ χρησιμοποιοῦσαν τὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου ὡς χώρο σταθμεύσεως καὶ ὀργανώσεως, ὡς χώρο ἐξοριμῆσεως³⁷. Γνώριζαν ὅτι ὁ χώρος αὐτὸς ἦταν ἀσφαλὴς καὶ ὅτι οἱ ἴδιοι δὲν διέτρεχαν κανένα κίνδυνο, ἀφοῦ οἱ ἐχθροὶ δὲν μποροῦσαν τόσο εὐκόλα νὰ εἰσχωρήσουν ἐκεῖ καὶ νὰ τοὺς ἀπειλήσουν. Ἀλλῶστε τὸ δυσχερὲς καὶ δύσβατο τῶν δύο αὐτῶν δρόμων ἀνάγκαζε τοὺς ἐχθροὺς καὶ τῶν Ρωμαίων, καὶ πολὺ περισσότερο τῶν Βυζαντινῶν, ὅταν ἐπιχειροῦσαν ἐπιθέσεις ἢ ἐπιδρομὲς, νὰ πορεύονται εἴτε τὸ δρόμο πρὸς τὰ νότια καὶ τὰ νοτιοανατολικά μικρασιατικά ἐδάφη, εἴτε τὸ δρόμο δυτικά πρὸς τὴ Σεβάστεια καὶ τὶς κεντρικὲς μικρασιατικὲς περιοχάς, δηλαδὴ πάντοτε νότια τοῦ ποντιακοῦ χώρου καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν χώρον αὐτό.

Ἔτσι στὴ βυζαντινὴ ἱστορίᾳ τοῦ Πόντου – ὅπως καὶ στὴν ἱστορίᾳ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν – δὲν ἀναφέρονται πολλὲς σημαντικὲς συγκρούσεις μέσα στὴν ποντιακὴ περιοχὴ. Ἀλλῶστε ἡ γνωστὴ πολεμικὴ συμπλοκὴ τοῦ 863 στὸν ποταμὸ Λαλακάοντα³⁸ δὲν ἔγινε στὴν ποντιακὴν περιοχὴ ἀλλὰ στὰ δυτικά της, στὴν περιοχὴ τῆς Παφλαγονίας. Ἀκόμα ὁ ἀραβικὸς στρατὸς, ποὺ συγκρούστηκε ἐκεῖ με τοὺς Βυζαντινοὺς, ἦταν ἓνα τμήμα στρατοῦ, ποὺ πραγματοποίησε ἐπιδρομικὲς ἐκστρατείες κατὰ τὴν τακτικὴ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν καὶ τῶν Ἀράβων, τὴν τακτικὴ τῶν *razzia*.

Ἰωαννίδης, ὁ.π., σ. 23, γράφει : *Τρεῖς δὲ μεγάλαι ὁδοὶ εἶχον αὐτὴν [τὴν πόλιν τῆς Τραπεζοῦντας] εἰς ἐμπορικὴν συγκοινωνίαν· ἡ μὲν πρὸς δυσμὰς μετὰ τὰς μεγαλητέρας πόλεις τοῦ Εὐξείνου Πόντου Νικόπολιν καὶ λουπάς, ἡ δὲ πρὸς ἀνατολὰς μετὰ τὰς περὶ τὸν Καύκασον καὶ Κασπίαν θάλασσαν, καὶ ἡ τρίτη καὶ σημαντικωτέρα πρὸς μεσημβρίαν κατὰ τὴν Ἀρμενίαν, ὅπου σχιζομένη εἰς δύο, ἡ μὲν διὰ τοῦ Ἀξάρον ποταμοῦ ἔφερεν εἰς Περσίαν, ἡ δὲ διὰ τοῦ Εὐφράτου εἰς Μεσοποταμίαν καὶ τὴν λοιπὴν Συρίαν. Τὴν ἴδια παρατήρησιν διαβάζουμε καὶ στὸν Δ. Η. Οἰκονομίδη, ὁ.π., σ. 154.*

37. Βλ. πὺ ἀνω, σσ. 32-33. Πολλὰ γράφει ὁ Βησσαρίων στὸ λόγο του γιὰ τὴ θέση τῆς πόλεως Τραπεζοῦντας καὶ γιὰ τὴν ἱκανότητά της νὰ ἀμυνθεῖ ἐναντίον παντὸς ἐχθροῦ. Παραπέμπουμε στὴ μελέτη μας «Τὸ ἀξιόπιστον τῆς ἐπιστολῆς Δαβὶδ Α' Μεγάλου Κομνηνοῦ καὶ τὸ ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος τοῦ Βησσαρίωνος», *Βυζκ* 2 (1982), σσ. 55-60 καὶ μνημονεύουμε τὴν παρ. 21 ἀπὸ τὸν λόγο, ἰδιαίτερον τὸ χωρίο 53,19-26 (βλ. πὺ ἀνω, σ. 34), τὸ ὁποῖο καταγράφει τί προσέφερε ἡ ποντιακὴν περιοχὴ στὸ βυζαντινὸ κράτος κατὰ τοὺς πολέμους πέραν τῶν βορειοανατολικῶν συνόρων.

38. Βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München³ 1963, σσ. 189-190· Ἰ. Καραγιαννόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 263-264· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1981, σσ. 216-217.

Οί ἐκστρατεῖες αὐτές, ὅπως ἐκείνη στὸν ποταμὸ Λαλακάοντα, εἶχαν ὡς κύριο σκοπὸ ὄχι τὴν κατάληψη καὶ κατοχὴ ἐδάφους ἢ περιοχῆς ἀλλὰ τὴ λεηλασία, τὴν αἰχμαλωσία, τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ ἀντιπάλου³⁹.

Οἱ πόλεμοι, τοὺς ὁποίους διεξήγαγαν οἱ βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου ἕως τὸ 1071, τὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ⁴⁰, φανερώνουν ὅτι καὶ γι' αὐτοὺς ἡ ποντιακὴ περιοχὴ ἔθεωρεῖτο ἀσφαλὴς καὶ ὅτι χρησίμευε ὡς βάση ἐξορμήσεως πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ἀπόδειξη οἱ περσικοὶ πόλεμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ Ἡρακλείου καὶ οἱ πόλεμοι τοῦ Βασιλείου Β' κατὰ τῶν μουσουλμάνων.

Μετὰ τὸ 1071, παρὰ τὶς προσπάθειες τῶν Βυζαντινῶν, καὶ ἰδίως τοῦ Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ (1118-1143), ἡ εἰσχώρηση στὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικά ἐδάφη τοῦ κράτους καὶ ἡ ἐκεῖ δίοδος ἦταν πλέον ἐλεύθερες γιὰ τοὺς ἐπιδρομεῖς. Δὲν εἰσβάλλουν ὅμως στὸν ποντιακὸ χώρο, ἀλλὰ σὲ ἐδάφη νοτίως τῆς ποντιακῆς περιοχῆς. Οἱ αἰτίες, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ χώρος αὐτὸς παρέμενε ἔξω ἀπὸ τὴ δράση τῶν εἰσβολέων, ἦταν – ὅπως διατυπώθηκαν καὶ ἀναλύθηκαν – τὸ γεωγραφικὰ κλειστὸ τοῦ χώρου καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πόντος δὲν ἦταν τόσο πλούσιος ὥστε νὰ ἀποτελεῖ στόχο λεΐας καὶ λεηλα-

39. Τυπικὸ παράδειγμα ἐπιδρομικῆς ἐπιθέσεως ἦταν ἡ ἐπίθεση τῶν Βοράνων κατὰ τῆς Τραπεζούντας, οἱ ὁποῖοι τὸ 255-256 κατέλαβαν τὴν πόλη, τὴ λεηλάτησαν καὶ ἀποχώρησαν (βλ. Od. Lampsidis, «Ergänzung zum Kommentar zu Zosimos *Néa Iστορία Α ΧΧΧΙΙΙ*», *ΑΠ* 42 [1988-89], σσ. 230-239). Τὸν ἴδιο χαρακτηρισμὸ, ἐπιδρομικὴ ἐπίθεση, μποροῦμε νὰ δώσουμε καὶ στὴν προσωρινὴν κατάληψη τῆς πόλεως Τραπεζούντας ἀπὸ τοὺς Σελτζούκους Τούρκους μετὰ τὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (τὴν ἀνακατάληψη τῆς πόλεως ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς δυνάμεις τοῦ Θεόδωρου Γαβρὰ ἀναφέρει ρητῶς ἡ Ἄννα Κομνηνὴ [B. Leib, *Anne Comnène Alexiade*, 1943, VIII, 151,26-28: *Καὶ αὐτὴν δὴ τὴν Τραπεζοῦντα ἑλὼν καὶ ὡς ἴδιον λάχος ἐμαντῶ ἀποκληρωσάμενος ἄμαχος ἦν*.) Ἔτσι καὶ τὴν ἐκστρατεία τῶν Τούρκων στὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζούντας καὶ τὴν κατάληψη τῆς Τραπεζούντας ἀπὸ αὐτοὺς μετὰ τὸ 1071 πρέπει, νομίζω, νὰ τὴν κατατάξουμε στὶς ἐπιδρομικὲς ἐκστρατεῖες τῶν μουσουλμάνων. Ὅτι δὲν εἶχαν ὡς στόχο τὴν κατάληψη καὶ κατοχὴ φανερώνει ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων γιὰ τὴν υπεράσπιση τῆς κατειλημμένης πόλεως. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Θεόδωρος Γαβρὰς κατόρθωσε νὰ τὴν ἀνακαταλάβει. Παρὰ ταῦτα ἐντύπωση προκαλεῖ, ὅτι τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς ἐπιδρομῆς ἡ καὶ τῆς καταλήψεως τῆς Τραπεζούντας δὲν ἀναγράφεται καὶ δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ ἄλλα κείμενα, εἴτε σύγχρονα εἴτε μεταγενέστερα, οὔτε ἀπὸ βυζαντινὲς οὔτε ἀπὸ μεγαλοκομνηνικὲς πηγές. Καὶ θὰ ἦταν ἀσφαλῶς περιφανὴς στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα ἡ ἀναγρὰφὴ τῆς ἀποχωρήσεως τῶν μουσουλμάνων, ὅπως ἔγινε γιὰ τὴν ἐπίθεση τὸ 1223.

40. G. Ostrogorsky, *Geschichte*, σ. 284· Καραγιαννόπουλου, *δ.π.*, σσ. 577-579· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *δ.π.*, τόμ. Β2, 1989, σσ. 243-246.

σίας. Ἀντίθετα, γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ προσφέρονταν οἱ περιοχὲς στὰ νότια τοῦ Πόντου, ποὺ ἐπιπλέον, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ποντιακὴν περιοχὴ, εἶχαν δρόμους βατοὺς ποὺ ὀδηγοῦσαν πολὺ κοντὰ στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα. Ἔτσι, μὲ τοὺς ἐπιδρομεῖς ἐλεύθερους καὶ ἀνεμπόδιστους νὰ εἰσβάλλουν καὶ νὰ ἐγκαθίστανται στὰ μικρασιατικὰ ἐδάφη, τὸ βυζαντινὸ κράτος δοκιμάζεται σφοδρὰ καὶ ἀλύπητα. Διαλύεται τὸ 1204 καὶ διαμελίζεται.

Στὴν περίοδο τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν (1204-1461) τὸ Χρονικὸν τοῦ Μιχαὴλ Παναρέτου ἀναφέρει εἰσβολὲς ἐχθρικών μουσουλμανικῶν δυνάμεων στὸν ποντιακὸ ὠκεὸς⁴¹. Ἀλλὰ καὶ αὐτὲς ἔχουν ἐπιδρομικὸ χαρακτήρα καὶ σκοπὸ τὴ λεηλασία καὶ ὄχι τὴν κατάληψη ἐδαφῶν. Γι' αὐτὸ καὶ σπανίως φθάνουν μπροστὰ στὴν πρωτεύουσα τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τὴν Τραπεζοῦντα, ὅπως ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ σουλτάνου Μελίκ ἐπὶ Ἀνδρονίκου Α' Μεγάλου Κομνηνοῦ, τὸ 1223. Ἀκριβῶς ἐξαιτίας τοῦ ἐπιδρομικοῦ τοῦ χαρακτήρα δὲν κατόρθωσε τελικὰ νὰ ὑπερισχύσει τῶν πολιορκουμένων Τραπεζουντίων καὶ κατέληξε σὲ ἥττα τοῦ ἐπιδρομέα καὶ σὲ αἰχμαλωσία τοῦ σουλτάνου Μελίκ⁴².

Ἀντίθετα ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μεχμέτ Β', τὸ 1461, αἰφνιδιαστικὴ καὶ τελειῶς ἀπρόβλεπτη, κατέληξε στὸν πλήρη ἀφανισμό τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν⁴³. Τὴν ἐκστρατεία αὐτὴ ὁ Μεχμέτ εἶχε ἐκ προθέσεως καταστήσει μὲ πολλοὺς τρόπους ἀπρόβλεπτη:

41. Βλ. Ε. Zachariadou, «Trebizond and the Turks», *AJP* 35 (1979), σσ. 333-358· Α. Bryer, «Greeks and Turkmens: The Pontic Exception», *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), σσ. 113-149 καὶ Ἀ. Σαββίδη, «Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τοῦ Πόντου καὶ οἱ Σελτζούκοι τοῦ Rum (Ἰκονίου) τὴν περίοδο 1205/6-1222. Ἡ διήγησις τοῦ Ibn Bibi γιὰ τὴν κατάληψιν τῆς Σινώπης (1214)», *AJP* 39 (1984), σσ. 169-193. Βλ. καὶ στὸ χρονικογράφο τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν Μιχαὴλ Παναρέτο (ἐκδοσις Ὁδ. Λαμψίδη, *Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου Περί τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*, 1958) μνηεῖς εἰσβολῶν μουσουλμανικῶν δυνάμεων στὸν ποντιακὸ ὠκεὸς στίς σσ. 64,30-32· 65,1-2· 65,29-31· 66,5-10,25-27· 67,17-18· 68,13-19· 71,26-30· 72,5-8,19-23· 73,3-6,24-30,31-34· 74,1-2,3-8· 76,31· 77,1-2,3-6,12-16· 79,3-8,14-29.

42. Βλ. στὸν Ἐ. Janssens, *Trebizonde*, σσ. 72-74, τὴν περιώνυμη αὐτὴ σύγκρουση Ἀνδρονίκου Α' Μεγάλου Κομνηνοῦ καὶ σουλτάνου Μελίκ, ὅπου ὁ Βέλγος ἱστορικός συζητεῖ καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀφήγησις τῆς συγκρούσεως αὐτῆς προβλήματα. Ἡ νίκη τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ πολλὰς φορὲς ἀναφέρεται στὰ ἀγιογραφικὰ κείμενα γιὰ τὸν ἄγιο Εὐγένιο· βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini*, St Petersburg 1897, σσ. 116-122.

43. Βλ. F. Babinger, *Mahomet II le Conquerant et son temps 1432-1481* (γαλλικὴ μετάφρασις ἀπὸ τὰ γερμανικά), Paris 1954, σσ. 231-239· Janssens, *Trebizonde*, σσ. 154-160· Ὁδ. Λαμψίδη, «Πῶς ἠλώθη ἡ Τραπεζοῦς», *AJP* 17 (1952), σσ. 15-54.

– Είχε ο ίδιος πορευθεί τὸ δρόμο πρὸς τὶς κτήσεις τοῦ Οὐζοῦν Χασάν καὶ τὸν εἶχε ὑποχρεώσει, μετὰ ἀπὸ συμφωνία νὰ ἀθετήσῃ τὴ συμμαχία του μὲ τὸ Μεγάλο Κομνηνόν.

– Στὸ μουσουλμανικὸ κρατίδιο τῆς Σινώπης, μὲ τὴν ἰσχύ τῶν στρατιωτικῶν του δυνάμεων καὶ μὲ τὶς σκληρὲς ἀπειλὲς του, ὑποχρέωσε καὶ ἔπεισε τὸ μουσουλμάνο καὶ συγγενὴ του ἡγεμόνα νὰ ἀποδεχθῇ ὅλα ὅσα ὁ ἴδιος τοῦ εἶχε προτείνει.

– Εἶχε προαποστείλῃ τὸ στόλο, ὁ ὁποῖος ἐπὶ τριάντα καὶ περισσότερες μέρες πολιορκοῦσε ἀνεπιτυχῶς τὴν Τραπεζοῦντα, ἀπασχολοῦσε ὁμῶς τοὺς πολιορκουμένους.

Μὲ αὐτὲς καὶ ἄλλες παραπλανητικὲς κινήσεις καὶ ἐνέργειες, ἔδινε – πίστευε – τὴν ἐντύπωση στοὺς Μεγάλους Κομνηνοὺς, ἔαν κάποτε μάθαιναν τὶς κινήσεις του, ὅτι δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τοῦ μεγαλοκομνηνικοῦ κράτους. Ἔτσι, ὅταν μὲ τὸ μεγάλο στρατὸ του αἰφνιδιαστικὰ ἔφθασε κοντὰ στὴν Τραπεζοῦντα, ἡ παρουσία του ἐπέφερε στὸν πολιορκούμενο Μεγάλο Κομνηνὸ καὶ στοὺς ἀνθρώπους του τὴν ἀποσύνθεση καὶ τὸν πανικόν. Χωρὶς πόλεμο, ὕστερα ἀπὸ συνεννοήσεις, παραδόθηκαν ἡ πόλη, οἱ ἄρχοντες, ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ ὁ ἐκεῖ ἐλληνικὸς πληθυσμός.

Γεννᾶται ὁμῶς τὸ ἐρώτημα: Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μεχμέτ Β' μήπως ἦταν καὶ αὐτὴ μιὰ ἐπιδρομικὴ κίνηση, πού ὁμως, χάρις στὸν αἰφνιδιασμό, ἐπέτυχε τὸν ἐκμηδενισμό τοῦ ἀντιπάλου καὶ τὴν ὀριστικὴ κατάρκτηση καὶ προσάρτηση τῶν ἐχθρικών μέχρι τότε ἐδαφῶν; Ἀσφαλῶς ἦταν καὶ αὐτὴ μιὰ ἐκστρατεία μὲ ἐπιδρομικὴ τακτική. Ἔμοιαζε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μὲ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν διαφόρων μουσουλμάνων ἡγεμόνων στὰ νοτιοανατολικά ἐδάφη τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Τότε ὥστόσο ὁ βασιλέας τῆς Τραπεζοῦντας Μεγάλος Κομνηνὸς δὲν εἶχε σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὴ δυνατότητα νὰ τοὺς ἐκδιώξῃ ἀπὸ τὶς περιοχὲς πού καταλάμβαναν. Δεχόταν τὴν παρουσία τους καὶ ἐπιζητοῦσε τὴ συμμαχία καὶ τὴ φιλία τους, τὶς περισσότερες φορὲς μὲ κηδεσιεῖς⁴⁴. Στὴν περίπτωσι ὁμῶς τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μεχμέτ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ τεθεῖ ζήτημα συνάψεως φιλικῶν σχέσεων μὲ τὸν Ὀθωμανὸ σουλτάνο. Οἱ ἀπειλὲς του ἦταν πολὺ μεγάλες καὶ οἱ κίνδυνοι ἀφανισμοῦ ἄμεσοι καὶ ὑπέρτατοι. Ἔτσι ἔκλεισε ἡ συμφωνία γιὰ ὑποταγὴ καὶ παράδοσι.

Εἶδαμε λοιπὸν ὅτι εἰσβολὲς στὸν ποντιακὸ χώρο δὲν μπορούσαν νὰ γίνουν κατὰ μάζες. Σημειώθηκαν ὁμῶς μερικὲς ἐπιδρομικὲς ἐκστρατεῖες⁴⁵,

44. Ὁ Μιχαὴλ Πανάρετος ἀναγράφει στὸ *Χρονικόν* του τέτοιες κηδεσιεῖς· βλ. ἐκδ. Λαμπιδῆ, ὁ.π., σσ. 70,20-22· 72,26-28, 29-33· 79,9-11.

45. Μιὰ συγκινητικὴ λεπτομέρεια γιὰ τὶς συνέπειες μιᾶς ἐπιδρομῆς στὸ κράτος

που κατέληξαν και σε κατάληψη εδαφών και σε εγκατάσταση των επιδρομέων.

Όφείλουμε όμως να σημειώσουμε ότι, όταν η εισβολή δεν έχει επιδρομικό χαρακτήρα αλλά σκοπό την κατάληψη και κατάκτηση εδαφών, τότε οι Έλληνες χριστιανοί, κάτοικοι της περιοχής, ασφαλώς αποχωρούν και προστρέχουν για τη σωτηρία τους σε φρούρια ή οχυρωμένες πόλεις⁴⁶. Στην αντίθετη περίπτωση όμως, μιās επιδρομικής εκστρατείας, πίστευαν ότι ο έχθρος, αν τον απέκρουαν, δεν θα επέμενε σ' αυτήν και θα ανέκοπτε την πορεία του. Έτσι θα σώζονταν και οι κάτοικοι και η περιοχή⁴⁷.

των Μεγάλων Κομνηνών από ένα άφιρωτήριο έγγραφο της μονής Βαζελώνος του έτους 1261 (Th. Ouspensky et V. Bénéchévitch, *Actes de Vazelon*, Leningrad 1927, σ. 17, αρ. 38.6770/1261): 'Η Μαρία Τζαρχαλίνα δωρεΐται διάφορα κτήματα στη μονή 'Ιωάννου του Προδρόμου Βαζελώνος και γράφει: *ένεκα ψυχικής σωτηρίας [και άφέσεως των άμαρτιών] έμου τε και του συμβίου μου και των γονέων μου. εΐναι δέ και οι πέντε μου παΐδες αΐχμαλῶτοι. εάν έλθουν, άς έχουν την μοΐραν αυτών. ει δ' ουχί, άς εΐναι εις την μονήν...». Ασφαλώς μιá έχθρική επιδρομή αΐχμαλώτισε και τὰ πέντε παιδιά της. Τότε άφιρώνει την κτηματική της περιουσία στο μοναστήρι, αλλά σημειώνει και την πιθανή περίπτωση να γυρίσουν από την αΐχμαλωσία τὰ παιδιά της. Παρόμοιο σχεδόν εΐναι και τὸ περιεχόμενο του εγγράφου αρ. 16.6753/1245 (Th. Ouspensky et V. Bénéchévitch, *δ π.*, σ. 7): *εάν δέ έλθῃ τὸ αΐχμαλῶτόν μου*.*

46. 'Η Μαρία ή Τζαρχαλίνα όμως με τὰ παιδιά της αντιμετώπιζε τὸ 1261 μιá επίθεση επιδρομική. Γι' αυτό και παρέμεινε.

47. Προσεγγίζει πρὸς τὴν άποψη αὐτή τὸ χωρίο 40,28-41,14 από τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα, σύμφωνα με τὸ όποίο στὰ στενά τοῦ 'Αντιταύρου άρκοῦσε μιá μικρή στρατιωτική δύναμη γιá νά αναχαιτίσει νικηφόρα πολυάριθμο στρατό:

Οὐ γάρ κατά τὰς ἐν Ἑλλάδι Πύλας ἡμῖν ὁ Ἀντίταυρος τὰς εἰσόδους παρέχεται, ἐνί τινι τόπῳ μόνον ὠχυρωμένης καὶ τούτῳ δέ ἑλλιπῶς... Οὐδέν δέ πρὸς ταύτας... νικᾶσθαι δέ τὰς ἀπανταχοῦ πάσας τῶν παρ' ἡμῖν πληθεῖ τε καὶ δεινότητι, ὥς μέγαν ὄρον τὸδε τὸ ὅρος ἐστάναι τοῖς ἐκατέρωθεν ἑαυτοῦ οἷς τε πρὸς τοσοῦτον ἐκτέταται μέγεθος καὶ οἷς οὕτω δύσβατον παρέχεται ἑαυτόν, ὥστ' ἐπὶ μὲν ἀνακωχῆς καὶ εἰρήνης κατ' ἐμπορίαν ἀλλήλοις συμμίσγοντας ἔξεστιν ἀσφαλῶς διένειναι, οὐδέν δεδιότας, ἐπὶ δέ πολέμου καὶ μάχης, δεῖσαν ἐπελθεῖν στρατιάν, ἥ οὐδ' ἂν οὐδ' ὁλως εἰσελθεῖν, ἐνάρητιμήτοις τισὶ τῶν εἰσόδων φυλαττομένων ἀνδράσιν, ἥ εἰσελθοῦσα κακῶς ἀπαλλάξει καὶ γνώσεται καθ' ἑαυτῆς ὀρηθεῖσα καὶ τὸ ξίφος ὠθήσασα. Οὕτως ἡμῖν καὶ ὄρος καὶ τεῖχος καθέστηκεν ὁ Ἀντίταυρος καὶ τῆς ἐκεῖθεν ἡμᾶς γῆς διατράν μέσος ἔστηκεν ἡμῶν ἀκλινῆς οὐδὲ τις διαλλακῆς καὶ ταμίας καὶ διανομένης ἐκατέρας ἀρχῆς καὶ ἡγεμονίας, οὐκ ἔων οὐδέτερον μέρος ἐπιβουλεύειν θατέρῳ καὶ τῆς ἀλλήλων γῆς ἐπιβαίνειν ἀκόντων. Τὸ κείμενο τοῦ Βησσαρίωνα γράφεται τὸ 1437. Καὶ όμως περίπου εἰκοσιπέντε χρόνια ἀργότερα δὲν θά εἶναι δυνατὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ ἡ ἄμυνα, πού τόσο ἐμφαντικὰ ὁ Βησσαρίων εἶχε διακηρύξει. Βλ. καὶ τὴ μελέτη μας «Τὸ ἄξιόπιστον», ὀ.π.

β) Τουρκοκρατία

Όμοια είναι η θέση και η αποστολή του ποντιακού χώρου κατά τη μακρά τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας με άμεσες και έμμεσες συνέπειες και για τον εκεί Έλληνισμό⁴⁸. Υπάρχουν όμως δύο βασικές διαφορές:

1) Τώρα πλέον, κατά την Τουρκοκρατία, η ανώτατη εξουσία, πολιτική και θρησκευτική, ασκείται άμεσα μόνο από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως·

2) ο Έλληνισμός είναι υπόδουλος και οφείλει να αντιμετωπίσει, με όσο μπορεί λιγότερες απώλειες, τη γενικότερη πολιτική της εξουσίας των Όθωμανών και των Τούρκων και τις συνέπειές της, ιδιαίτερα όταν αυτή έπηρεάζει άμεσα τον υπόδουλο χριστιανό, το ραγιά.

Ειδικότερα: Κατά την πρώτη μετά την όθωμανική κατάκτηση του ποντιακού χώρου (1461) περίοδο έως την ειρήνη του Σεχάμ (1639) ο ποντιακός χώρος και οι ανατολικές προς αυτόν περιοχές χρησιμοποιούν στο όθωμανικό κράτος, όπως και στους Βυζαντινούς στο μεσαίωνα και προγενέστερα στους Ρωμαίους, ως εφαλτήριο και βάση εξορμήσεως κατά των αντιπάλων στον περσικό χώρο. Το όθωμανικό κράτος στην πρώτη αυτή περίοδο, με την ούδέτερη αλλά πάντως κάπως ευμενή συμπεριφορά του απέναντι στους Έλληνες ραγιάδες, τείνει κατά κάποιο τρόπο να τους παραδεχθεί μέσα στην όλη διάθρωση και λειτουργία της κοινωνίας και του κράτους. Κάτω από τις συνθήκες αυτές ο Έλληνισμός, και ως εθνικό σύνολο και ως άτομα, καταβάλλει προσπάθειες να επιβιώσει και να γίνει επίσημο και νόμιμο παραδεκτός, ως υπόδουλος βέβαια, μέσα στο κρατικό σύνολο.

Στη δεύτερη περίοδο, μετά την ειρήνη του Σεχάμ (1639), η έπεκτατική προς τη Δύση πολιτική των Όθωμανών και οι μακροχρόνιες επιθετικές πολεμικές τους προσπάθειες στη Δυτική Ευρώπη αφήνουν στους τοπικούς Όθωμανούς άρχοντες, τους ντερεμπέδες, έλευθερία ανάπτυξεως και δράσεως σε βάρος ιδίως των ραγιάδων. Στην περίοδο αυτή, ιδιαίτερα μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (21 Ιουλίου 1774), οι Έλληνες Πόντιοι άναζητούν κάποιο *modus vivendi*, είτε με τη μετοικεσία μέσα στον ποντιακό χώρο είτε με τη μετανάστευση έξω από τον Πόντο προς τις χώρες ιδίως του βορρά.

48. Μία συνθετική άποψη για την περίοδο της Τουρκοκρατίας δίνει ο Α. Bryer, «The Tourkokratia in the Pontos. Some Problems and Preliminary Conclusions», *Neo-Hellenika* I (1974), σσ. 39-54. Βλ. επίσης Όδ. Λαμψίδη, «Η Τουρκοκρατία», τόμ. 33, σσ. 117-118, 162-163, 180-181, 187-190· τόμ. 34, σσ. 57-76, έδω σσ. 59, 65-67 και στη συνοπτική βιβλιογραφία που έχει σημειώνουμε.

Τὰ τελευταῖα ἑβδομήντα χρόνια, ἂν ἐξαιρέσουμε τὰ στερνὰ δεκαπέντε χρόνια μετὰ τὴ νεοτουρκικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1908, ὁ Ἑλληνισμὸς σημειώνει μιὰ ἀλματική ἀναγέννηση σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Καὶ μάλιστα προσπαθεῖ νὰ ἀποκτήσει καὶ νόμιμη πολιτικὴ αὐθυπαρξία⁴⁹. Τὴν ἀναγέννησίν του ὁμως ἐξουδετερώνει καὶ τείνει νὰ ἐκμηδενίσει τόσο ἡ ἐξέλιξη τῶν πολεμικῶν γεγονότων τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου ὅσο καὶ οἱ σχεδὸν ταυτόχρονοι προσπάθειες τῶν ἰσχυρῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς νὰ προσεταιρισθοῦν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα καὶ ἐπωφελέστερα τῇ φιλίᾳ καὶ συνεργασίᾳ μὲ τὸ καθημερινῶς ἐνδυναμούμενο μεταπολεμικὸ τουρκικὸ κράτος⁵⁰.

49. Ὑπενθυμίζουμε τὶς ἐνέργειες ποὺ κάνει ὁ Ἑλληνισμὸς μαζί μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ νὰ ἀποτελέσουν ὑπολογίσιμη καὶ ἀξιόλογη πολιτικὴ δύναμη οἱ χριστιανοὶ Ἕλληνες τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, ὅπως καὶ τὶς προσπάθειες ποὺ γίνονται κάθε φορὰ γιὰ τὸν ἐκλογικὸ νόμο καὶ γιὰ σύμπληξη κοινῆς κοινοβουλευτικῆς ὁμάδας ἀπὸ τοὺς μειονοτικoὺς βουλευτὲς τοῦ ὀθωμανικοῦ-τουρκικοῦ κοινοβουλίου. Βέβαια ὅλα αὐτὰ μετὰ τὸ 1908 καὶ τὴ μεταπολίτευση στὴν Τουρκία συμπίπτουν, συρρικνοῦνται καὶ τείνουν νὰ ματαιωθοῦν. Βλ. Ἐμμ. Ἐμμανουηλίδη, *Τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, Ἀθήνα 1924, σσ. 45-52 καὶ Κατερίνας Μπούρα, «Οἱ βουλευτικὲς ἐκλογὲς στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία: Οἱ Ἕλληνες βουλευτὲς 1908-1918», ΔΚΜΣ 4 (1983), σσ. 69-85. Εἶναι γνωστὸ πῶς εἶναι πολὺ ἐλλιπὴς ἡ ἱστοριογραφία γιὰ τὸ μικρασιατικὸ ποντιακὸ Ἑλληνισμὸ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς παραμονῆς του στὸ μικρασιατικὸ χῶρο. Στὴν προσπάθεια νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ περίοδος αὐτὴ τείνουν καὶ τὰ τελευταῖα δημοσιεύματά μας: «Μιὰ νέα πηγὴ ἱστορίας - Οἱ βιογραφικὲς ἀναμνήσεις τοῦ μητροπολίτη Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου», ὅ.π., σσ. 239-67· «Τὸ περιοδικὸ τῆς Τραπεζοῦντας «Οἱ Κορμηνοί», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 11 (1995-1996), σσ. 137-181 καί, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες ποὺ δημοσιεύονται, ἡ μελέτη «Ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ Πόντου μετὰ τὸ 1880».

50. Στὶς 28 Ἰουλίου/10 Αὐγούστου ὑπογράφεται ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν, ἡ ὁποία ἐπίσημος ἔφερε τὴν ὑπογραφὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ποὺ μὲ τὴ συνθήκη αὐτὴ δικαίωσαν τοὺς ἄγωνες τῶν Ἑλλήνων τῆς συμμάχου ἑλλάδας, ἐκτός βέβαια ἀπὸ ἐκείνους τῆς ποντιακῆς περιοχῆς, οἱ ὁποῖοι θὰ περιλαμβάνονταν στὸ ὑπὸ δημιουργία καὶ ἰδρυση ποντιαρχμενικὸ κράτος. Ἦδη ὁμως ἀπὸ τὸ 1919 ἐπίσημοι, καὶ Γάλλοι καὶ Ἀμερικανοί, ἔρχονταν σὲ συνεννόηση μὲ τοὺς Τούρκους, τοὺς ἡττημένους τοῦ πολέμου, προσπαθώντας νὰ ἐπανασυνδέσουν δεσμοὺς φιλίας καὶ συνεργασίας. Βλ. Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σσ. 777-781· *Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις*, σσ. 263-266 γιὰ τοὺς Ἀμερικανούς καὶ σ. 284 γιὰ τοὺς Ἀγγλους· Ἀλέξη Ἀλεξανδρῆ, «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου 1918-1922: Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ τουρκικὴ ἀντίδραση», *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1980, σ. 458 [34]· Θ. Κ. Θεοφύλακτου, *Γύρω στὴν ἀσβεστὴ φλόγα*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 159 (... ἐφθασε... τηλεγράφημα τοῦ Βενιζέλου ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ Πόντου ἔπαυσε νὰ ὑποστηρίζεται

Ἡ θέαση λοιπὸν τῆς ἱστορικῆς ἀνελίξεως μᾶς ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι ὑπάρχουν δύο βασικοὶ παράγοντες, δύο ἄξονες, ποὺ καθορίζουν τὴν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ γεωγραφικὸς: Ἡ ποντιακὴ περιοχὴ, ἡ βορειοανατολικὴ περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅταν συναποτελεῖ συνοριακὴ περιοχὴ ἐνὸς κρατικοῦ φορέα ποὺ ἐξουσιάζει τὴ Μικρὰ Ἀσία, τότε χρησιμοποιεῖται ὡς ἐφαλτήριο πρὸς ἀνατολὰς γιὰ τὶς ἐπιθετικὲς ἢ ἀμυντικὲς προσπάθειες τοῦ κράτους αὐτοῦ. Στὴν περίπτωσιν ποὺ τὸ ἴδιο αὐτὸ κράτος δὲν ἔχει στραμμένη τὴν προσοχὴν του στὰ ἀνατολικά του σύνορα, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει ἄμεση ἀπειλὴ ἀπὸ τὴν κατεύθυνση αὐτή, τότε ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωσις τοῦ ἴδιου τοῦ ποντιακοῦ χώρου βοηθεῖ στὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ.

Ὅταν ὁ ποντιακὸς χώρος ἀποτελεῖ αὐτόνομη κρατικὴ ὑπόστασις (κράτος Μεγάλων Κομνηνῶν), τότε καὶ πάλι ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωσις τῆς περιοχῆς διευκολύνει τὴν ἄμυνα καὶ τὴ διάσωσίν του. Πράγματι, ὁ ποντιακὸς χώρος συγκροτεῖ ἓνα γεωγραφικὰ κλειστὸ σύνολο, τὸ ὁποῖο διαθέτει πολὺ λίγους δρόμους γιὰ κατὰ μάζες εἰσέλασιν ἁλλοφύλων μέσα σ' αὐτὸν καὶ γιὰ εὐχερεῖς ἐπιθέσεις καὶ ἐπιδρομές.

Ἐξάλλου, ὅταν ὁ ἴδιος αὐτὸς χώρος εἶναι ὑπόδουλος τοῦ κράτους ποὺ ἐλέγχει καὶ ὀλόκληρην τὴ Μικρὰ Ἀσίαν (Τουρκοκρατία 1461-1922), τότε καὶ πάλι ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωσις τῆς περιοχῆς παρέχει τὰ μέσα στὸν ἐκεῖ ὑπόδουλο Ἑλληνισμό νὰ ἐπιβιώσῃ ἡ ἀκόμα καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ.

Ἔτσι στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, μετὰ τὸ 1639 καὶ τὴν εἰρήνην τοῦ Σεχάμ, πάλι ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωσις τοῦ χώρου, ποὺ διαχώριζε τὴν

ἀπὸ τὴν *Συνδιάσκεψιν Εἰρήνης*...). Ἔτσι τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1920 καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ὁ μητροπολίτης Χρῦσανθος, καὶ κατ' ἰδίαν καὶ δημοσίως, ὁμολογοῦσαν ὅτι δὲν ὑπῆρχε πλέον περίπτωσις τὸ ζήτημα τοῦ Πόντου νὰ ἔχει εὐνοϊκὴ καὶ θετικὴ γιὰ τοὺς Ἑλλήνες τοῦ Πόντου κατάληξιν (*Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις*, σ. 281). Ἡ Συνδιάσκεψιν Εἰρήνης μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον δὲν δέχτηκε νὰ ἱκανοποιήσῃ κατὰ κανένα τρόπο τοὺς Ἑλλήνες τοῦ Πόντου. Καὶ εἶναι τραγικὰ καὶ ὅμως ἁληθινὰ ὅσα ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῶν Ποντίων, ὁ μητροπολίτης Χρῦσανθος, ἔγραψε στὸ τέλος τοῦ ἔργου του «Ἐκκλησίαν» (σ. 782):

Τῇ ἐνόχῳ συνεργίᾳ τῶν συμμάχων χριστιανικῶν Δυνάμεων τῆς Δύσεως κατὰ τὰ ἔτη 1919-1922 τὸ ἔθνικόν κίνημα τῶν Τούρκων τοῦ Μονσταφᾶ Κεμάλ πασᾶ συνεπλήρωσε τὸ ἔργον τῶν Νεοτούρκων καὶ κατὰ ἑκατοντάδας ἀπηγχονίζοντο Ἑλλήνες κληρικοὶ καὶ πρόκριτοι τοῦ Πόντου, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς μητροπόλεως Τραπεζοῦντος ἀειμνηστος Ματθαῖος Κωφίδης, ἐνῶ χιλιάδες ἄλλαι στρατευσίμων νέων κατεδικάζοντο εἰς τὸν διὰ τῆς πείνης καὶ τῶν ταλαιπωριῶν θάνατον ἐν τῇ ἐξορίᾳ.

ποντιακή περιοχή σε παραλιακή και μεσογειακή όρεινή, παρείχε στους Έλληνες του Πόντου τη σωτηρία με τη μετοικεσία: "Όταν οι Έλληνες καταπιέζονταν υπερβολικά στον παραλιακό Πόντο (όπως από τους ντερεμπέδες), είχαν την ευχέρεια να καταφεύγουν στον όρεινό και μεσόγειο για να εργασθούν εκεί, ιδίως στα μεταλλεία, να διασωθούν και να επιβιώσουν. "Όταν πάλι οι συνθήκες ζωής ήταν ευνοϊκότερες στον παράλιο Πόντο, τότε οι Έλληνες Πόντιοι κατέφευγαν σ' αυτόν από τον όρεινό⁵¹. Τέλος, και ιδίως μετά το 1774, τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, όταν οι συνθήκες διαβίωσης και παραμονής σε ολόκληρο το μικρασιατικό Πόντο ήταν αφόρητες και σχεδόν ανυπόφορες, τότε οι Έλληνες Πόντιοι άναζητούσαν τη σωτηρία τους στη μετανάστευση έξω από τον Πόντο, στις χώρες ιδίως του βορρά.

Ως δεύτερος άξονας, βασικός και αυτός, πρέπει να λογισθεί η έγγενής στον Έλληνισμό του Πόντου ρώμη – βιολογική, ψυχική και πνευματική – και η πείσμων και επίμονη θέληση αντίστασης και αντιδράσεως του στις δύσκολες και αντίξοες συνθήκες. Πριν από τους Έλληνες – το επαναλαμβάνουμε και εδώ –, και τουλάχιστον κατά την πρώτη περίοδο της αρχαιότητας, διαβίωναν εκεί και άλλα έθνηικά σύνολα, κατά πολύ υπέρτερα σε αριθμό και σε ισχύ. Όμως κανένα από αυτά δε δημιούργησε στον ίδιο αυτό χώρο την εξέλιξη που είχε ο εκεί Έλληνισμός. Αντίθετα οι Έλληνες Πόντιοι κατόρθωσαν στη διαδρομή των αιώνων, χωρίς εξαιρετικά εξοντωτικές απώλειες, ιδίως πληθυσμιακές, να διατηρήσουν την έθνική τους συνείδηση, τη γλώσσα τους, ακόμη και όταν, όπως στην Τουρκοκρατία, οι συνθήκες αλλοιώσεώς τους, εξαιτίας των έπισημων και ανεπίσημων παραγόντων του κράτους, ήταν υπερβολικά ισχυρές και αποτελεσματικές.

Τέλος, ακόμη μία απόδειξη της ρώμης και του δυναμισμού των Έλλήνων Ποντίων είναι και η μεταγενέστερη του 1922 ανέλιξη τους με την ένοφθάλμιση στην έλλαδική κοινωνία και με την άλματώδη και εκπληκτική ένδυνάμωσή τους, οικονομική, κοινωνική, μερικώς και πολιτική.

Σήμερα οι Πόντιοι και ποντιογενείς είναι περίπου 1.000.000 στον έλλαδικό χώρο.

Οι δύο αυτοί άξονες, ο γεωγραφικός παράγοντας και ο δυναμισμός του ελληνικού ποντιακού στοιχείου, καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την ιστορία των Έλλήνων Ποντίων στη Μικρά Ασία. Ιδιαίτερα αυτοί οι δύο παράγοντες χρωματίζουν την ιστορική πορεία τους.

51. Βλ. Όδ. Λαμπίδη, «Η Τουρκοκρατία», τόμ. 33, σσ. 140-141.

Οἱ Ἕλληνες τοῦ Πόντου, στή βορειοανατολική περιοχή τοῦ τουρκικοῦ κράτους μέσα σέ συνθήκες καταπίεσης καί τρομοκρατίας ιδιαίτερα μετά τὸ 1774, ζοῦσαν διαρκῶς μὲ τὸ ὄραμα τῆς λυτρώσεως, τῆς ἐξόδου. Ἐντούτοις, εἴτε μετανάστευαν ἀπὸ τὸν Πόντο εἴτε προετοιμαζαν μιὰ ἐνδεχόμενη, πιθανή ἀλλὰ καί λυτρωτική μετανάστευση, τίποτα δὲν μείωνε τὸ δυνατό δεσμό τους μὲ τὴν páτριο γῆ, τὸν Πόντο. Τὸ παράδειγμα τοῦ Τραπεζούντιου Ἡλίου Κανδήλογλου εἶναι χαρακτηριστικό:

Γεννήθηκε τὸ 1753 στὴν Τραπεζούντα· τὸ 1778 διδάσκει στὸ Φροντιστήριον· τὸ 1784 πηγαίνει στὴ Χερσώνα, ὅπου διδάσκει ἕως τὸ 1792, ὁπότε ἐπιστρέφει στὴν Τραπεζούντα· τὸ 1794 φεύγει ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα καί πηγαίνει πάλι στὴ Χερσώνα, ὅπου ἐπιδίδεται ἐπιτυχῶς καί στὸ ἐμπόριο, ἐνῶ μὲ ἐξοδὰ τοῦ κτίζεται σχολεῖο· τὸ 1803 ἐπιστρέφει πάλι στὴν Τραπεζούντα, ὅπου διδάσκει· τὸ 1804 πηγαίνει στὴ Χερσώνα καί Βλαχία· τὸ 1819 ἐπανέρχεται στὴν Τραπεζούντα, ὅπου τὸ 1820 πεθαίνει⁵².

Τὴν περίπτωση αὐτὴ τοῦ Κανδήλογλου (ὄχι ἀσφαλῶς ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ταξιδιῶν του ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸ δεσμὸ μὲ τὴν ποντιακὴ πατρίδα) ἐβίωσαν πολλὲς οἰκογένειες, πολλοὶ Πόντιοι ἰδίως στὰ τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια τῆς παραμονῆς τους στὸν Πόντο. Ἀναφέρομαι στοὺς Ποντίους:

– πὺν κατὰ χιλιάδες διέφυγαν στὴ Ρωσία πρὶν ἐκραγεῖ ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος,

– πὺν ἐπέστρεψαν στὸν Πόντο μὲ τὴ ρωσικὴ προέλαση μέχρι καί τὴν Τραπεζούντα,

– πὺν διέφυγαν πάλι πρὸς τὴ Ρωσία μὲ τὴν ἀποχώρηση τῶν Ρώσων τὸ 1918 καί, τέλος,

– πὺν ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, ἐπέστρεψαν καί πάλι στὸν Πόντο, ὅταν ὑπογράφηκε ἡ ἀναχωρὴ τοῦ Μούδρου καί, εὐκολόπιστοι, πίστεψαν ὅτι θὰ ὑπάρξει ἐκεῖ εἰρήνη καί ἐλευθερία⁵³.

Σκοπὸς τοῦ κάθε Ἑλλήνα Ποντίου πὺν μετανάστευε ἔξω ἀπὸ τὸν Πόντο ἦταν νὰ βρεῖ κατάλληλες συνθήκες γιὰ νὰ ἐργασθεῖ, νὰ ἀποκτήσει χρήματα καί νὰ ἐπιστρέψει στὴν οἰκογένειά του στὸν Πόντο. Ὅλοι ὅσοι μετανάστευσαν στὰ ρωσικὰ ἐδάφη τὸ 1828, τὸ 1876 ὅπως καί τὴν τελευταία δεκαετία

52. Βλ. Ἐπαμ. Κυριακίδου, *Βιογραφίαι τῶν ἐκ Τραπεζούντος καί τῆς περὶ αὐτὴν χώρας ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρις ἡμῶν ἀγκμασάντων λογίων*, Ἀθήνα 1897, σσ. 145-148· Ὁδ. Λαμπρὶδης, «Ἡ Τουρκοκρατία», τόμ. 33, σ. 189.

53. Βλ. Θ. Κ. Θεοφύλακτου, ὁ.π., σσ. 13-34, ὅπου ὁ συγγραφέας ἀφηγοῦμενος τίς ἀναμνήσεις του καταγράφει τίς μετακινήσεις τοῦ ἴδιου καί τῆς οἰκογένειάς του ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα στὸ Βατοῦμ καί ἀντιστρόφως.

1912-22 δὲν εἶχαν, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις, σκοπὸ νὰ ἐγκατασταθοῦν καὶ νὰ δημιουργήσουν μόνιμη καὶ διὰ παντὸς κατοικία στὸν τόπο τῆς μεταναστεύσεως, ἀλλὰ ὅλοι κατέχονταν ἀπὸ τὸ νόστο.

Θέλω νὰ ἀναφέρω ἐδῶ ἓνα γεγονὸς, μὴ λεπτομέρεια τῆς στατιστικῆς – πού γιὰ μᾶς ὁμως δὲν εἶναι λεπτομέρεια – γιὰ αὐτοὺς πού ἦταν στὴ Ρωσία καὶ ἔμειναν ἐκεῖ μετὰ τὸ 1917-18, μετὰ τὴ ρωσικὴ ἐπανάσταση καὶ τὴ μεταπολίτευση. Ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος τοὺς ὑπολόγιζε σὲ περίπου 600.000. Μπορεῖ νὰ ἦταν καὶ λιγότεροι. Οἱ ἀριθμοὶ στὴ συλλογιστικὴ μας τώρα δὲν ἔχουν τόσο μεγάλη σημασία.

Ἐξήντα περίπου χρόνια μετὰ τὸ 1917-18 ἡ ἐπίσημη στατιστικὴ τῆς τότε Σοβιετικῆς Ἐνώσεως στὴν ἐπίσημη πληθυσμιακὴ ἀπογραφή της σημειώνει: "Ἕλληνες περισσότεροι ἀπὸ 344.000"⁵⁴. Ἐπεξηγῶ, ἀπὸ ὅσα γνωρίζω, τί ἐσήμεναι νὰ μὴν εἶσαι σοβιετικὸς ὑπῆκοος, νὰ παραμένεις ξένος, Ἕλληνας ὑπῆκοος. Δὲν εἶχες – λογικὸ ἦταν – τὰ ἴδια δικαιώματα μὲ τὸ σοβιετικὸ ὑπῆκοο, στὴν ἐργασία, παιδεία, συμμετοχὴ στὰ κοινὰ κτλ. Καὶ ὁμως οἱ 344.000 Ἕλληνες, παρὰ τὸ μοιραῖο ἐκρωσισμό, πού ἦταν φυσικὸ καὶ ἐπόμενο νὰ γίνεται, διατηροῦσαν ἐξήντα καὶ περισσότερα χρόνια τὴν ἑλληνικὴ ἰθαγένεια μὲ ὅλα τὰ ἐπακόλουθα μειονεκτήματα. Δὲν ἤθελαν νὰ τὴν χάσουν. Εἶναι μὴ λεπτομέρεια, ἀλλὰ τόσο σημαντικὴ. Ἦταν ὁ νόστος γιὰ τὴν πατρίδα πού δὲν ἔσβησε ποτέ. Καὶ ὁ νόστος αὐτός, μὴ καὶ ἡ ποντιακὴ περιοχὴ δὲν μπορούσε νὰ τοὺς δεχθεῖ, κατευθύνθηκε στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο.

Οἱ ἀγῶνες πού ἔκαναν οἱ Ἕλληνες Πόντιοι, εἴτε ὡς ἄποικοι στὴν ἀρχαιότητα εἴτε ὡς ὑπερασπιστὲς συνοριακῆς περιοχῆς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους εἴτε ὡς ὑπῆκοοι αὐτόνομης κρατικῆς ὑποστάσεως (κράτος Μεγάλων Κομνηνῶν) εἴτε καὶ πάλι ὡς ὑπόδουλοι στὴν ὀθωμανικὴ καὶ τουρκικὴ ἐπικράτεια, καταδεικνύουν πόσο πολὺ ὁ Ἕλληνας Πόντιος ἦταν δεμένος μὲ τὴ γῆ του, μὲ τὴ γῆ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Σημειώνουμε καὶ πάλι ὅτι μετὰ τὴν ἀνακωχὴ τοῦ Μουδρου χιλιάδες ἦταν οἱ Πόντιοι τῆς νότιας Ρωσίας καὶ τοῦ Καυκάσου, πού ἤθελαν νὰ ἐπανέλθουν στὸν Πόντο, στὴ γῆ τους⁵⁵.

54. Βλ. Ἰσαὰκ Λαυρεντίδη, *Οἱ ἐκ Σοβιετικῆς Ἐνώσεως Ἕλληνες ποντιακῆς καταγωγῆς καὶ τὰ ἐκ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάνης δικαιώματά των*, Ἀθῆναι 1986, σ. 17.

55. Βλ. Θ. Κ. Θεοφύλακτου, *δ.π.*, σ. 44 (ἤθελα νάμαι κοντὰ στὴν Τραπεζοῦντα καὶ νὰ πάω ἐκεῖ μόλις καταληφθῇ). Εἶναι ἓνα παράδειγμα τοῦ ἀσίγαστου νόστου τῶν Ποντίων γιὰ τὴ γῆ τους καὶ πού ἔχει καταγραφεῖ ἀπὸ ἓνα ἄτομο πού προσέφερε πολλὰ τὰ τελευταῖα χρόνια στὴν ὑπόθεση τοῦ Πόντου. Παρὰ τὴν ἀρνητικὴ τοποθέτηση τοῦ μητροπολίτη Χρυσάνθου στὸ πρόβλημα, ἐὰν θὰ ἦταν δυνατόν οἱ Ἕλληνες Πόντιοι πρόσφυγες στὰ ρωσικὰ ἐδάφη νὰ ἐπανέλθουν μετὰ τὴν ἀνακωχὴ στὸν

Και τὸ τελευταῖο: Ὅταν ὁ ἀναγκαστικός ξεριζωμός τοῦ 1922-23 ἐπιβλήθηκε στοὺς Ἑλλήνες Ποντίους, αὐτοὶ ἦλθαν στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Ὅμως κανεῖς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἦλθαν σὲ ἡλικία περίπου 20 χρονῶν καὶ πᾶνω δὲν πίστευε καὶ δὲν ἠθελε νὰ πιστέψει ὅτι σὲ λίγο καιρὸ, σὲ λίγα χρόνια δὲν θὰ γύριζε πίσω στὴ γῆ τους, στὸν Πόντο. Ἐκεῖ, στὸν Πόντο, εἶχαν βιώσει τὴν ἐξόντωση καὶ τὸ θάνατο, εἶχαν βιώσει τὶς βιαιότητες, τὶς ἐξορίες, τὶς ἐκτελέσεις, τὸν ἀφανισμό περιουσιῶν, τὶς καταστροφές καὶ τὶς λεηλασίες. Καὶ ὅμως ὅλα αὐτὰ δὲν τοὺς ἀνάγκασαν νὰ σκεφτοῦν ὅτι ἡ μεταφύτευσή τους καὶ ὁ ἐνοφθαλμισμός τους στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία ἦταν πλέον ὀριστικός καὶ ἀμετάκλητος. Ἔτσι, συνδυάζοντας καὶ τοὺς δύο αὐτοὺς παράγοντες, τὸ γεωγραφικὸ χῶρο καὶ τὸν ἀνθρώπινο τύπο, βλέπουμε τὸν Ἑλληνισμό τῆς ποντιακῆς περιοχῆς νὰ ζεῖ καὶ νὰ δρᾷ καὶ νὰ μὴν ὑφίσταται ἔντονα τὴ φυσιολογικὴ φθορά, τὸ λογικὸ ἀφανισμό, ἀλλὰ νὰ παραμένει ἀπτόητος καὶ ὀρθὸς ἀκόμα καὶ μέσα στὶς πιὸ καταστρεπτικὲς συνθήκες.

Πόντο, πολλοὶ Πόντιοι ἐντούτοις ἐπανῆλθαν στὸν τόπο καταγωγῆς τους. Ὁ Θεοφύλακτος πάρα πολλὰς φορὲς ἀναφέρει τὸ τραγικὸ πρόβλημα τῆς ἐπανόδου τῶν Ποντίων προσφύγων ἀπὸ τὴ Ρωσία στὸν Πόντο, ὅπως καὶ τὶς ἐπανειλημμένες συζητήσεις ποὺ ἔγιναν στὴν Ἐθνοσυνέλευση τοῦ Βατοῦμι γιὰ νὰ βρεθεῖ ικανοποιητικὴ λύση. [Σὲ μελέτη μας, ποὺ σύντομα θὰ δημοσιευθεῖ, μὲ θέμα «Τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Θ. Θεοφύλακτου καὶ ἡ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων Ποντίων 1914-22», θὰ περιλαμβάνεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα καὶ τὸ προσφυγικὸ ζήτημα.] Ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος ἦταν ἐξαρχῆς ἀντίθετος σὲ κάθε μετακίνηση ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὸν Πόντο καὶ σὲ ἐπάνοδο τῶν Ποντίων προσφύγων ἀπὸ τὴ Ρωσία στὴν ποντιακὴ περιοχὴ (Θεοφύλακτου, ὁ.π., σ. 226). Τὸ πρῶτο γιὰ λόγους δημογραφικοὺς πληθυσμιακοὺς τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου, τὸ δεῦτερο καὶ γιὰ λόγους ἀνεπάρκειας τῶν μέσων περιθάλψεως καὶ διατροφῆς τῶν Ἑλλήνων προσφύγων, ποὺ ἐπανερχόνταν στὸν Πόντο ἀπὸ τὴ Ρωσία. Ἐντούτοις, ὅταν οἱ πρόσφυγες εἶτε ἀπὸ τὴν ποντιακὴ περιφέρεια ἔφθαναν στὴν Τραπεζοῦντα γιὰ νὰ μεταναστεύσουν ἔξω ἀπὸ τὸν Πόντο, εἶτε ἐπανερχόνταν στὸν Πόντο ἀπὸ τὴ Ρωσία, ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος κατέβαλλε κάθε δυνατὴ προσπάθεια γιὰ τὴν περίθαλψή τους. Αὐτὸ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια καθήκοντα τῆς προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Τραπεζοῦντας κατὰ τὴ ρωσικὴ κατοχὴ στὰ χρόνια 1916-17. Ἐχομε καὶ χρονογραφικὲς μνείες ὁλὼν αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν, ποὺ καταβάλλονταν γιὰ τοὺς πρόσφυγες, στὸ περιοδικὸ τῆς Τραπεζοῦντας «Οἱ Κομνηνοί» (βλ. Ὁδ. Λαμπιδῆ, «Τὸ περιοδικὸ τῆς Τραπεζοῦντας», ἀρ. 2, σ. 22· ἀρ. 3, σ. 38· ἀρ. 5, σ. 70· ἀρ. 6, σ. 86· ἀρ. 7, σ. 105· ἀρ. 8, σ. 130· ἀρ. 9, σ. 154· ἀρ. 10, σ. 174· ἀρ. 11, σ. 198· ἀρ. 13, σ. 238· ἀρ. 14, σ. 258· ἀρ. 16, σ. 298), καὶ ἔχομε τὸ φυλλάδιο ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1919 στὴν Τραπεζοῦντα *Λογοδοσία τῆς ἐν Τραπεζοῦντι ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου Ἐπιτροπῆς τῶν προσφύγων, γενόμενῃ τῇ 23 Ἰανουαρίου 1919, ἐν Τραπεζοῦντι*, σσ. 2-49 (βλ. Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σ. 748).

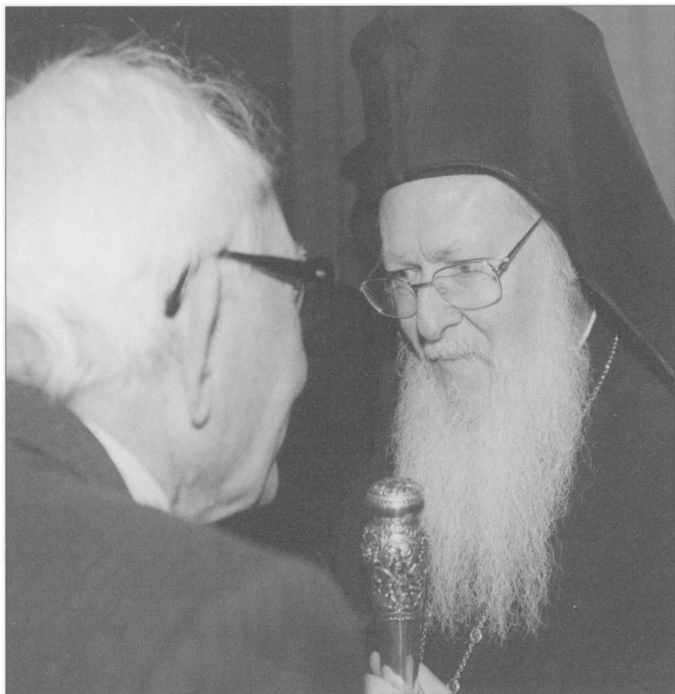
Στά αρχαία χρόνια οί Έλληνες στὸν Πόντο ἦταν στρατιῶτες ὑπερασπιστὲς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια ἐγιναν σταυροφόροι τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὴν Τουρκοκρατία μάρτυρες τῶν ἰδανικῶν αὐτῶν. Καὶ ὅπως γιὰ τοὺς χριστιανοὺς τῶν πρώτων αἰώνων οἱ διωγμοὶ δὲν στάθηκαν ἱκανοὶ νὰ ἀναστείλουν τὴν πρόοδο καὶ τὴ δημογραφικὴ τους ἀνάπτυξη, ἔτσι καὶ τοὺς Ἑλληνες Ποντίους τίποτα δὲν μπόρεσε νὰ τοὺς σταματήσει. Κάθε στιγμὴ πολεμοῦσαν στὸ χάλκινο ἁλώνι μὲ τὸ Χάροντα.

— *Χάρε μ', γιὰ 'λα ὅς παλεύουμε 'ς τὸ χάλκενον τ' ἁλώνιν,
 ἂν ἐν' καὶ τὸ νικᾷς μ' ἐσύ, ἔπαρ' τὴν ψή μ' καὶ δέβα,
 ἂν ἐν' καὶ τὸ νικεῖσαι, θὰ παίρω καὶ τὸ μαῦρο σ'.*
*Ἐξέβαν καὶ ἐπάλεψαν, ἐνίκησεν ὁ Χάρον.*⁵⁶

Ἦξεραν – πῶς ἦταν δυνατόν νὰ μὴν τὸ ξέρουν; – ὅτι στὸ τέλος ὁ Χάρος θὰ τοὺς νικοῦσε. Μὰ δὲν σταμάτησαν νὰ πολεμοῦν, δὲν σταμάτησαν τὸν ἀγῶνα τους. Κι ὁ ἀγῶνας αὐτός, ὅσο σκληρὸς κι ἂν ἦταν, ἔκανε τὴ ζωὴ τους νὰ μὴ σβήνει. Βέβαιη πεποίθησή τους ἦταν ὅτι τὸ θάνατο ἀκολουθεῖ ἢ Ἀνάσταση. Καὶ ἀπὸ μακριὰ ἀντηχοῦσε γύρω τους, μέσα τους, ὅλο φῶς, ὅλο ἐλπίδα, ὁ στίχος:

Ἡ Ρωμανία κι' ἂν πέρασεν, ἀνθεῖ καὶ φέρει κ' ἄλλο.

56. Πάνου Λαμπΐδη, *Δημοτικὰ τραγούδια τοῦ Πόντου*, Ἀθήνα 1960, σ. 18.

*Ὁ Ὀδυσσεύς Λαμπρινίδης συνομιλεῖ μετὰ τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Βαρθολομαῖο
σὲ ἐκδήλωση τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (23 Ὀκτωβρίου 2000).*